

De Twentse identiteit verbeeld in literaire kunst

Een onderzoek naar de representatie van het landschap in literaire
kunstvormen en de invloed op de identiteitsvorming van Twente

rijksuniversiteit
groningen

Chayenne Richter

Begeleider en eerste lezer

dr. M. Schepers (Rijksuniversiteit Groningen)

Tweede lezer

dr. D.M. Purmer (Rijksuniversiteit Groningen, Natuurmonumenten)

De Twentse identiteit verbeeld in literaire kunst

Een onderzoek naar de representatie van het landschap in literaire kunstvormen en de invloed op de identiteitsvorming van Twente

Chayenne Richter

Masterscriptie Landschapsgeschiedenis Rijksuniversiteit Groningen

Almelo, februari 2021

Voorwoord

Beste lezer,

Voor u ligt de masterscriptie 'De Twentse identiteit verbeeld in literaire kunst: Een onderzoek naar de representatie van het landschap in literaire kunstvormen en de invloed op de identiteitsvorming van Twente', waar ik de afgelopen maanden mee bezig ben geweest. Een goed passende afronding van de super interessante Master Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen waarin ik de kennis die ik tijdens de studie heb opgedaan heb kunnen combineren met mijn passies voor muziek en lezen. Ik het onderzoek met veel enthousiasme kunnen uitvoeren en vond ik het erg boeiend om deze scriptie te schrijven over de streek waar ik vandaan kom.

Tijdens het scriptieproces ben ik begeleid door dr. Mans Schepers wie ik graag wil bedanken voor alle adviezen en op- en aanmerkingen tijdens het schrijven, voor de gesprekken om me de goede richting op te helpen en voor zijn geduld gezien de veranderlijkheid van mijn planning de afgelopen tijd. Daarnaast hebben zijn aanmoedigende woorden mij meerdere malen gemotiveerd in perioden waarin het proces voor mijn gevoel wat moeizamer verliep. Ook wil ik prof.dr.ir. Theo Spek bedanken voor het geven van suggesties en het vooruithelpen in de beginfase en dr. Michiel Purmer voor zijn bereidheid om tijd vrij te maken om mijn scriptie als tweede lezer te beoordelen.

In het onderzoek heb ik interviews uitgevoerd, voor een meer gevarieerde kijk op de identiteitsvorming. Ik ben de schrijver Claus Brockhaus dankbaar voor het interessante, telefonische interview en Britt van Uem voor het mogelijk maken hiervan. Tevens heb ik genoten van zijn thriller, Het Ros van Twente. Graag bedank ik ook de muzikant Bert Hermelink voor het delen van zijn inzichten tijdens het gezellige interview, voor de koffie en voor het schrijven van zijn lied 'Lente in Twente' dat telkens weer in mijn hoofd bleef hangen wanneer ik met mijn scriptie bezig was. Bovendien wil ik Jacob Klooster bedanken voor zijn hulp bij het proberen regelen van een interview en Rob Koenders voor het meedenken en het mij op weg helpen wat betreft de richting van de scriptie.

Ik ben mijn ouders en zus dankbaar voor het aanhoren van mijn voortgang, het helpen waar nodig en het spelen van taxi naar een interview. Jim wil ik bedanken voor de motivering en de nodige afleiding en Tim en Marina voor het motiveren/aan het werk zetten en voor het helpen controleren van een vertaling vanuit het Twents. Mijn dank gaat uit naar Kim en Lianne die mij hebben bijgestaan en mijn redders in nood waren en naar oom Patrick, oom Jim en Theo voor het doorlezen van teksten en ideeën en de gedachtewisselingen na aanleiding hiervan. Graag bedank ik tot slot mijn studiegenoten voor de inspirerende gesprekken en voor het leuker maken van deze scriptieperiode.

Chayenne Richter

Almelo, 20 februari 2021

Samenvatting

De streekidentiteit van verschillende gebieden in Nederland is in de laatste decennia weer meer in de belangstelling komen staan. Dit is onder andere terug te zien in het vaker verschijnen van onze streken in verschillende Nederlandse media. De zogenoemde ‘verstreking’ waar we mee te maken hebben, wordt vaak geïnterpreteerd als een reactie op het proces van globalisatie. Door de toename in gelijkenissen tussen streken die hierdoor plaatsvindt, neemt de behoefte aan een eigen identiteit toe, onder andere in de vorm van streekidentiteit. In het licht van deze ontwikkelingen is het interessant te bestuderen welke media welke invloed hebben op deze identiteitsvorming.

In dit onderzoek ligt de focus op de streek Twente, gelegen in het oosten van de provincie Overijssel. Naast een eigen interesse is voor deze streek gekozen, omdat de geschiedenis van de streek ver terug gaat en het scala aan bruikbare werken voor de analyse groter is. Om de ontwikkeling van de Twentse streekidentiteit te onderzoeken is gebruik gemaakt van drie verschillende literaire kunstvormen: liederen, gedichten en verhalen. Hierbij is de volgende onderzoeksvraag gesteld: *“Op welke wijze wordt het Twentse landschap gerepresenteerd in verschillende literaire kunstvormen en hoe verhoudt dit zich tot andere Twentse aspecten in de identiteitsvorming van de landstreek?”*

Om deze vraag te beantwoorden, is het onderzoek opgedeeld in drie deelthema’s: het Twentse landschap, Twentse verbeelding in kunst en het aandeel van het landschap. In de volgorde van deze onderzoeksthema’s zijn ten eerste zijn de hoofdbestanddelen van het Twentse landschap zo compleet mogelijk in beeld gebracht. Hierbij is gebruikt gemaakt van verschillende naslagwerken over de streek. Vervolgens zijn per kunstvorm rond de twintig cases geraadpleegd om te zien welke kenmerken van Twente in de teksten terug te vinden zijn. Met behulp van de gevonden kenmerken kan een beeld gevormd worden van de Twentse identiteit zoals deze in de verschillende kunstvormen wordt beschreven. Door tot slot enkele analyses uit te voeren om te bepalen hoe de streek verbeeld wordt in de steekproef en wat de onderlinge verschillen zijn tussen de kunstvormen is het aandeel van het landschap in de Twentse identiteit in de kunsten onderzocht. Voor aanvulling op het gebied van de vorming van de identiteit, is gebruik gemaakt van interviews met schrijvers van twee cases uit de steekproef.

In het eerste hoofdstuk van dit onderzoek is de aanleiding uitgebreider toegelicht en is het verkennende onderzoek op gebied van streekidentiteit weergegeven. Een belangrijk onderdeel dat hieruit naar voren kwam, is het gegeven dat regionale identiteiten geen vaste entiteiten zijn, maar veranderlijk van aard zijn en afhankelijk zijn van de invalshoek en ervaringen van personen of gemeenschappen. Hier is gedurende het verdere onderzoek geprobeerd rekening mee te houden. Het tweede hoofdstuk behandelt de onderzoeksmethode waarin ook is uitgelegd welke vier soorten analyses er zijn gedaan: ‘mate van voorkomen’, ‘variatie van aspecten’, ‘belichting van aspecten en onderdelen’ en ‘positieve of negatieve connotatie’. Er wordt ingegaan op de dataverzameling, de indeling in tien identiteitsaspecten, de keuzes die gemaakt zijn in het onderzoek en enkele voorbeeldanalyses zijn per kunstvorm weergegeven zodat duidelijk wordt op welke manier het onderzoek is verlopen.

Het derde hoofdstuk gaat in op het eerste onderzoeksthema met behulp van een landschapsbeschrijving met de hoofdbestanddelen uit het Twentse landschap. Hierin is het glooiende landschap verklaard aan de hand van de invloeden van de ijstijden en de kamp- en esontginningen van de mens met ook de relatie tot de ondergrond. De ontwikkelingen wat betreft de

flora en fauna zoals de ontbossing en veenontginning en de verandering van “eeuwige roggebouw” naar vooral op veeteelt gericht landschap zijn hier besproken. De invloed van de mens op het landschap is hier verder duidelijk gemaakt met de onderwerpen als bestuurseenheden waarin het marke- en buurschapstelsel is toegelicht, het bestaan van verschillende typen esdorpen in de streek, de invloed van en op de aanwezige waterwegen en de folkloristische tradities als het branden van paasvuren, het midwinterhoorn blazen en de noaberschap.

Hoofdstuk 4 is het hoofdstuk waarin de resultaten van de analyses besproken worden. Hierin is te zien dat vooral de verhalen tegenover de gedichten en liederen gezet kan worden. Naast het voorkomen van een veel groter aantal verwijzingen naar Twente in de verhalen, worden in deze kunstvorm veel meer gevarieerde identiteitsaspecten besproken in tegenstelling tot de andere kunstvormen. Ook is in deze categorie de connotatie van de werken veel meer neutraal in vergelijking met de veelal positieve gedichten en liederen. Wat betreft de identiteitsaspecten waarop gefocust wordt in de cases, kunnen hier juist de liederen tegenover de gedichten en verhalen gezet worden, vanwege het veel meer behandelen van de naamgeving in tegenstelling tot het landschap. Daarnaast is in dit hoofdstuk de verbeelding van het landschap toegelicht waarbij dit aandeel onderzocht is met behulp van het voorkomen van de landschapsbeschrijvende identiteitsaspecten ‘arbeid’, ‘bouwwerken’, ‘landschap’, ‘plant- en diersoorten’ en ‘tradities’ en is er vergeleken met de landschapsbeschrijving uit hoofdstuk 3. Tot slot zijn hier de interviews behandeld waaruit gebleken is dat de auteurs vooral eigen ervaringen wat betreft de streek beschreven en niet per se de Twentse identiteit.

Om dit onderzoek te concluderen zijn in het vijfde hoofdstuk de uitkomsten van de analyses met elkaar en met eerdere onderzoeken vergeleken in het licht van de onderzoeksthema’s. Naast de samenvatting van de manier waarop het Twentse landschap gerepresenteerd wordt, is een belangrijkste bevinding die hier gedaan is het feit dat het landschap, veel in relatie tot de landbouw en de plant- en diersoorten, een grote rol speelt in de verbeelding van de Twentse identiteit in vergelijking met de andere identiteitsaspecten. Vanwege het beperkte aantal interviews in dit onderzoek wordt met enige mate van onzekerheid gezegd dat literaire kunst eigenlijk maar weinig tot geen invloed heeft op de identiteitsvorming van de streek en dat het bij deze kunsten vooral gaat om de herkenning van beelden behorende tot een identiteit die voor de lezer al gevormd is. Voor vervolgonderzoek zijn het onderzoeken van identiteitsvorming van een streek met behulp van een grotere groep respondenten en onderzoek naar streekidentiteit met een vergelijking tussen identiteiten van regio’s genoemd.

Inhoud

1.	Inleiding	9
1.1.	Aanleiding	9
1.2.	Probleemstelling en onderzoeksvragen	9
1.3.	Theoretisch kader	10
	Landschap	10
	Streek & Streekidentiteit	10
	Beeld- en identiteitsvorming	11
1.4.	Stand van het onderzoek	13
	Regionale identiteit	13
	Verstreking	15
	Streekkunst en identiteit	15
2.	Methodiek	18
2.1.	Analyse	19
2.2.	Voorbeeldanalyses	20
	Liederen	20
	Gedichten	23
	Verhalen	26
2.3.	Verzameling van cases	29
2.4.	Discussie	30
3.	Introductie Twents landschap	32
3.1.	Natuurlijke elementen	33
	Ondergrond	33
	Geomorfologie	36
	Flora en fauna	36
3.2.	Cultuurlandschap	38
	Es- en kamptginnings	38
	Bestuurseenheden	38
	Huidig landgebruik	40
	Dorpsvormen	41
	Waterwegen	42
	Folklore	43

4.	Resultaten.....	45
4.1.	Analyse	45
	Mate van voorkomen	45
	Variatie van aspecten	47
	Belichting van aspecten en onderwerpen.....	50
	Connotatie	53
	Verbeelding van het landschap	57
4.2.	Interviews	62
5.	Conclusie	65
5.1.	Aanbevelingen vervolgonderzoek	67
	Referenties	68
	Bijlagen	72
	Bijlage 1: Aantal elementen per identiteitsaspect	72
	Bijlage 2: Schematische weergaves van analyses per categorie	74
	Bijlage 3: Aantal elementen in gehele steekproef	76
	Bijlage 4: Verbeelding van het landschap in de steekproef	77
	Bijlage 5: Vaak voorkomende woorden in de steekproef	81

1. Inleiding

1.1. Aanleiding

Twente, van oudsher het land van de textielindustrie waar oude tradities als paasvuren en midwinterhoorn blazen nog steeds terug te vinden zijn. Naast deze tradities is volgens Zuidam het Twents dialect een van de belangrijkste identiteitsvormers.¹ Met identiteitsvormers worden de belangrijkste kenmerken van een gebied bedoeld welke samen het beeld vormen dat men heeft van de streek. Dialect of taal in het algemeen speelt hierbij een grote rol aangezien taal de basis is voor het vormen van onder andere gedachten en concepten op zich, dus ook over de streek².

Aangezien het aantal identiteitsvormers erg groot is, kan door ervaringen het beeld van de streek per individu anders zijn. Verschillende gebeurtenissen kunnen verschillende associaties met zich meebrengen. Denk bijvoorbeeld aan beeldvorming tijdens vakanties, door het leren over een historische gebeurtenis of door het zien van afbeeldingen van een bepaalde omgeving.

Ondanks het grote aantal identiteitsvormers dat per gebied bestaat, is er als gevolg van globalisering sprake geweest van een afnemende verscheidenheid tussen regio's, zo ook in Nederland. De uniformisering en schaalvergroting die gebieden hierdoor hebben ondergaan, zou zogenaamde 'ontstreking' tot gevolg hebben gehad, een fenomeen waarbij verschillen tussen streken verdwijnen.³ Een eigen identiteit kan hierbij minder duidelijk worden waardoor de inwoners van de regio's het gevoel hebben dat hun identiteit bedreigd wordt.⁴ Na aanleiding hiervan is bijvoorbeeld vanuit een economisch aspect de promotie van vooral plattelandsgebieden met behulp van de identiteit van belang, omdat het kan zorgen voor een toename in toerisme en hiermee tevens waarde gehecht wordt aan de regionale identiteit in deze gebieden. '*Regional branding*' waarbij onder de naam van de streek het gehele scala aan lokale economische activiteiten gepromoot wordt, heeft onder andere als doel het rurale gebied te helpen ontwikkelen.⁵

Tegelijkertijd wordt door velen 'verstrekking' gezien als tegenreactie op de afname van verschillen tussen gebieden. Hierbij hebben verschillende actoren tegenwoordig juist veel aandacht voor de typische identiteitsvormers van streken. Identiteitsvormers worden hierbij benadrukt in verschillende soorten media. Dit heeft als gevolg dat inwoners zich sterker verbonden voelen met hun streek en dat de verstrekking zich voortzet.⁶

1.2. Probleemstelling en onderzoeksvragen

In dit onderzoek wordt ingegaan op de representatie van de Twentse identiteit in verschillende literaire kunstvormen. Hoewel de identiteiten van verschillende streken zijn onderzocht met andere invalshoeken, blijkt het onderzoek naar de representatie van streekidentiteiten in kunst in mindere mate voor te komen. Het doel van dit onderzoek is het achterhalen van de verhouding tussen het landschap als onderdeel van identiteit en het beeld dat hiervan geschetst wordt in verschillende kunstvormen.

Elementen die als iconen voor het landschap kunnen dienen, zijn tot op heden veel gerepresenteerd in verschillende kunstvormen. In dit onderzoek wordt gekeken naar de manier waarop

¹ Zuidam 2019, 9.

² Stibbe 2015, 2.

³ Huigen 1998; Simon *et al.* 2001, 16.

⁴ Cornips & Stengs 2010, 10.

⁵ VILT 2008, https://www.vilt.be/Plattelandsregios_maken_topmerk_van_streekidentiteit.

⁶ Simon *et al.* 2001, 16-17.

identiteitsvormers van de streek worden verbeeld in drie verschillende literaire kunstvormen, te weten: liederen, gedichten en verhalen. Om daarnaast te kunnen achterhalen wat de relatie van deze representaties is met de Twentse identiteit, wordt de onderstaande hoofdvraag in dit onderzoek gehanteerd:

“Op welke wijze wordt het Twentse landschap gerepresenteerd in verschillende literaire kunstvormen en hoe verhoudt dit zich tot andere Twentse aspecten in de identiteitsvorming van de landstreek?”

Omdat er een aantal onderdelen te vinden zijn in deze vraag, wordt het onderzoek opgedeeld in drie deelthema's. Bij elk van deze thema's wordt een deelvraag geformuleerd.

1. Het Twentse landschap: 'Welke landschappelijke elementen zijn de hoofdbestanddelen van het Twentse landschap?'
2. Twentse verbeelding in kunst: 'Op welke manieren wordt het Twentse landschap verbeeld in verschillende literaire kunstvormen?'
3. Aandeel van het landschap: 'In welke mate is het Twentse landschap in de kunst vertegenwoordigd in verhouding tot andere identiteitsvormende Twentse elementen?'

1.3. Theoretisch kader

Om de bovenstaande onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden is het van belang om de begrippen in het onderzoek duidelijk te definiëren. Om te kunnen bepalen welke rol het landschap speelt in de verbeelding van de Twentse identiteit wordt om te beginnen in het kort een definitie voor het landschap gegeven. Daarnaast wordt er aandacht besteed aan de begrippen 'streek' en 'streekidentiteit', welke onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, en aan het begrip 'beeldvorming'.

Landschap

Het begrip 'landschap' kan op veel verschillende manieren worden opgevat. Hoewel sommigen 'landschap' zien als enkel de zichtbare, natuurlijke omgeving, wordt in deze opvatting weinig aandacht besteed aan de culturele kant van het landschap. Omdat de culturen die zich in het landschap bevinden een grote sociale invloed kunnen hebben op hun omgeving, wordt in dit onderzoek de definitie aangehouden welke in de European Landscape Convention in 2000 is gebruikt. Landschap werd hierbij omschreven als 'an area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors'.⁷

Streek & Streekidentiteit

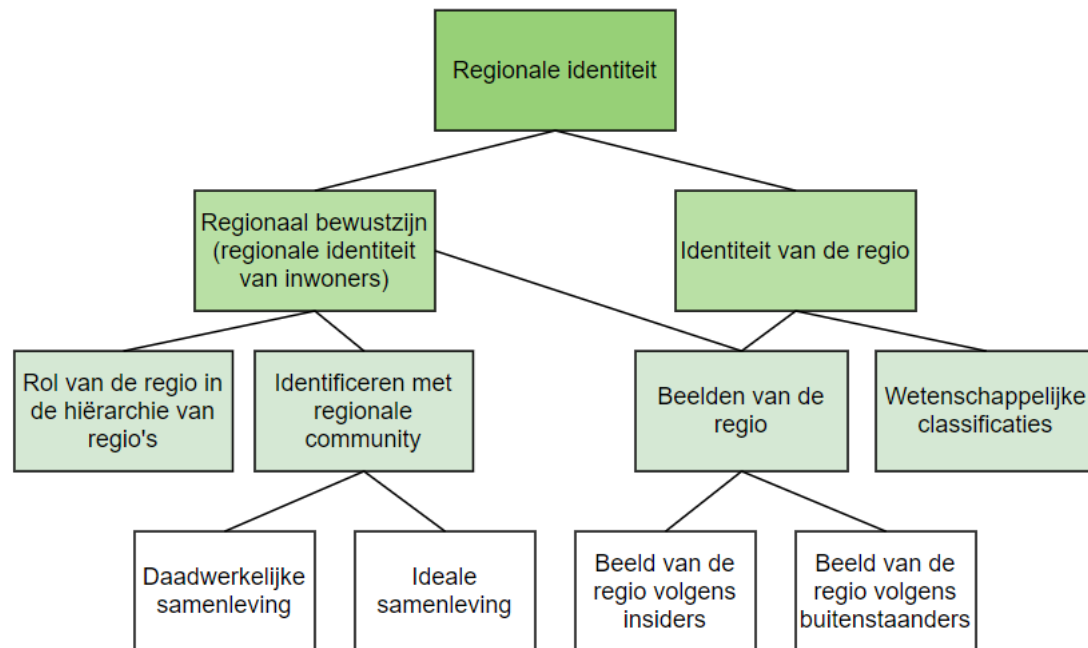
Hoewel enkelen nog vast blijven houden aan het begrip 'streek', ook wel 'regio' genoemd, als een vaststaand gebied welke op basis van streektyperende kenmerken begrensd is, wordt het tegenwoordig steeds meer gezien als een abstract begrip. Velen zien streken als sociale constructies waarbij waarden en beelden aan het gebied toegekend worden. Hier wordt een soort identiteit aan de streek toegekend. Als gevolg van het toekennen van waarden en beelden krijgt het gebied een eigen betekenis en kan men het gebied zien als een 'streek'.⁸ Wat een gebied dus maakt tot een streek is een eigen identiteit, de 'streekidentiteit'.

De geograaf Paasi heeft in het onderzoek naar regionale identiteiten een belangrijke bijdrage geleverd. In 1986 lichtte hij de dimensies van regionale identiteit toe aan de hand van een model (afbeelding 1.1). In dit model wordt regionale identiteit opgedeeld in twee onderdelen: de identiteit van de regio zelf en het regionaal bewustzijn ofwel de regionale identiteit van de inwoners van de streek.

⁷ Council of Europe 2000, 2.

⁸ Simon *et al.* 2001, 17.

Hierbij kan de identiteit van de regio zelf weer opgedeeld worden in een objectieve kant, waarin de classificaties vallen die binnen wetenschappelijke disciplines zijn gemaakt, en subjectieve kant waartoe de beelden van de streek van inwoners en buitenstaanders gerekend worden. Omdat deze beelden een sociale component bevatten zijn deze daarnaast onder de andere helft van het model te rekenen: het regionaal bewust zijn van inwoners. De kant van het regionaal bewustzijn van de inwoners van de streek kan verdeeld worden in ten eerste de rol die de streek speelt in de hiërarchie van regio's op verschillende schaal en ten tweede het feit dat mensen zich onderdeel voelen van een zogenaamde 'community' of samenleving binnen de streek.⁹

Afbeelding 1.1 Dimensies van regionale identiteit volgens Paasi (1986)

Voor het huidige onderzoek is vooral de rechter kant van het model van toepassing waarbij veel gekeken wordt naar de beelden van de streek. Omdat streken worden gezien als sociale constructies, is het sociale component uit het model, het regionale bewustzijn van de inwoners, tevens van belang in het onderzoek.

Beeld- en identiteitsvorming

Een identiteit van een streek kan gezien worden als een bepaald beeld dat mensen hebben van een streek. Het beeld van een gebied wordt door Kotler et al. (1993) gedefinieerd als de overtuigingen, ideeën en impressies die mensen van een plek hebben, wat tevens een versimpelde versie is van een groot aantal associaties en informatie over deze plek.¹⁰ Eerder werd in onderzoek van Assael (1984) al opgemerkt dat de perceptie van een product veranderd door de beschikbaarheid van verschillende bronnen van informatie door de tijd heen.¹¹ In het geval van dit onderzoek kan het woord 'product' in deze zin vervangen worden door 'streek'.

Om te achterhalen welke invloed de kunstvormen in dit onderzoek hebben op de identiteitsvorming van regio's is het nuttig om te weten hoe deze beeldvorming plaatsvindt. Volgens Rooijackers (2018)

⁹ Paasi 1986, 132-137.

¹⁰ Kotler et al. 1993.

¹¹ Assael 1984.

zijn er twee manieren waarop de identiteit van een streek kan ontstaan: door middel van hetero- en autostereotypering. Bij heterostereotypering halen buitenstaanders elementen van het landschap uit verschillende media die vervolgens als iconen voor de streek gaan dienen terwijl er bij autostereotypering de inwoners van de streek zelf de elementen als iconen voor het gebied gaan beschouwen.¹²

Volgens Cornips & Stengs ontstaat deze stereotypering wanneer inwoners de verschillen van een streek met andere gebieden en groepen mensen gaan benadrukken. Omdat het hierbij om een groepsidentiteit gaat, ontstaat bij dit proces van identiteitsvorming een gemeenschapsgevoel.¹³ Dit proces dat ook wel 'othering' genoemd wordt, wordt door Lister (2004) gedefinieerd als 'a process of differentiation and demarcation, by which the line is drawn between 'us' and 'them' [...] and through which social distance is established and maintained.'¹⁴ Samenhangend met het gemeenschapsgevoel dat ontstaat wanneer othering plaatsvindt om een streek te identificeren, wordt zoals Jensen (2011) benoemt de groep of streek zelf vaak gezien als meerderwaardig.¹⁵

Paasi (1986) heeft voor het conceptualiseren van het tot stand komen van een streek vier verschillende stadia opgesteld: 1) territoriaal stadium, 2) symbolisch stadium, 3) institutioneel stadium en 4) het stadium waarin het regionaal bewustzijn tot stand komt. Hierbij is het van belang om op te merken dat de vorming van streken niet altijd op dezelfde manier plaatsvindt en dat het mogelijk is dat de verschillende stadia in andere volgorden of gelijktijdig voorkomen. De beeldvorming van de streek loopt parallel aan dit proces van streekvorming.¹⁶ In een artikel van Raagmaa (2002) worden deze stadia toegelicht en worden daarnaast andere toepasselijke onderzoeken meegenomen. In het eerste stadium vindt de eerste afbakening van het gebied plaats. Het tweede stadium speelt een belangrijke rol in de beeldvorming aangezien hierin de symbolen aan de streek toegekend worden. Hierbij kan gedacht worden aan de naam, letterlijke symbolen zoals vlaggen en wapens, symbolen in de vorm van bouwwerken en monumenten en menselijke symbolen zoals schrijvers en invloedrijke mensen in verschillende media. In het institutioneel stadium worden verschillende organisaties opgericht als scholen, bedrijven of wijken waaraan ook soms de naam van de streek gebonden is. In dit stadium ontstaan bepaalde groeperingen in het gebied en ontstaat een soort cultuur. In het laatste stadium wordt het regionale bewustzijn gecreëerd door de geschiedenis van de regio en het netwerk van de instituties in de streek waar men mee te maken heeft in het dagelijkse leven te combineren.¹⁷

Hoewel de stadia vergelijkbaar zijn met het model van regionale identiteit uit hetzelfde artikel van Paasi (1986), overlappen de concepten niet volledig. Terwijl stadium 4 wel gelijk staat aan de rechter kant van het model (afbeelding 1.1) en stadium 1 gezien kan worden als wetenschappelijke classificatie onder de identiteit van de regio zelf, zijn het symbolisch en institutioneel stadium niet geheel binnen het model te plaatsen. Deze twee stadia beïnvloeden in zekere mate de beelden van de regio en daarmee het regionaal bewustzijn van de inwoners, maar waar in stadia 2 en 3 vooral culturele symbolen voorkomen, zijn onder 'beelden van de regio' ook beelden van het landschap te schikken.

¹² Rooijakkers 2018, 10.

¹³ Cornips & Stengs 2010, 11-12.

¹⁴ Lister 2004, 101.

¹⁵ Jensen 2011, 65.

¹⁶ Paasi 1986, 121.

¹⁷ Raagmaa 2002, 59; Soja 1996.

Hoewel voor de identiteitsvorming van een streek per individu dus een soort stereotypering aan de basis staat¹⁸, waarschuwt Paasi (2003) voor onderzoek waarbij generalisering plaats vindt van de identiteit van een streek. Onderzoeken die streekidentiteit proberen te achterhalen door middel van analyses van verschillende soorten media of kunst laten vaak de achtergronden en interesses van individuen die de streekidentiteit vormen achterwege terwijl dit sociale component in streekidentiteiten juist erg belangrijk is.¹⁹ Daarom is het van belang dat in dit onderzoek niet vergeten wordt dat niet enkel door analyses vastgesteld kan worden wat de streekidentiteit van Twente is en dat op basis hiervan in dit onderzoek dan ook geen harde aannames gemaakt kunnen worden wat betreft de identiteit van de regio.

1.4. Stand van het onderzoek

In de laatste decennia is er op verschillende gebieden die relevant zijn voor het huidige onderzoek het een en ander gepubliceerd. De meeste onderzoeken die hier bruikbare kennis bieden, zijn onderzoeken naar het concept van regionale identiteiten. Daarnaast is in lijn met de aanleiding van het huidige onderzoek de ver- en ontstreking een belangrijk onderwerp om dieper op in te gaan.

Regionale identiteit

In het verleden zijn verscheidene onderzoeken gedaan naar streken met hun bijbehorende identiteit en het proces van identiteitsvorming. In zijn onderzoek uit 1986 over regionale identiteit laat Paasi zien dat bij het idee van een regio lange tijd gedacht werd aan slechts het zichtbare landschap en dat pas bij de opkomst van de sociale geografie ook de interpretatie van het landschap en de regio door mensen onderzocht werd. Niet alleen de omgeving zelf, maar ook de relatie van de mens met zijn milieu bleek van belang. Tevens is een probleem opgemerkt bij de definities van regio's. Hierbij ligt vaak de nadruk op het historisch aspect van een streek en wordt niet nagedacht over de veranderlijkheid van gebieden.²⁰

Voortbouwend op het probleem dat door Paasi (1986) aangesneden werd, worden regionale identiteiten door Haartsen et al. (2000) aan de hand van een aantal punten geconceptualiseerd. Hieruit kan worden opgemaakt dat het idee van een regionale identiteit een sociale constructie is gebaseerd op kenmerken en het verleden van een streek, waarnaast deze identiteiten door de veranderlijke context van de regio's dynamische processen zijn. Doordat de achtergronden en interesses van mensen die deze sociale constructies vormen kunnen verschillen, is het mogelijk dat er meerdere, vergelijkbare identiteiten van een bepaald gebied bestaan.²¹ Ook staan deze regionale identiteiten dus niet vast, doordat streken constant in ontwikkeling zijn. Een voorbeeld van regionale verandering zijn de veranderende leefstijlen in allerlei streken door de globalisering in Nederland.²² Tevens wordt in Haartsen et al. (2000) opgemerkt dat bij onderzoek waarin streekidentiteiten gemeten worden door de onderzoeker een nieuwe identiteit gevormd kan worden. Vandaar is het van belang om in dit soort onderzoeken onderscheid te maken tussen verschillende soorten mogelijke regionale identiteiten en bewust te zijn van welke soort identiteit onderzocht wordt. Voorbeelden van soorten identiteit zijn de identiteit op academisch of politiek gebied.²³

¹⁸ Cornips & Stengs 2010, 12; Rooijackers 2018, 10.

¹⁹ Paasi 2003, 480.

²⁰ Paasi 1986, 116-117.

²¹ Haartsen et al. 2000, 2-3.

²² Hoggart et al. 1995.

²³ Haartsen et al. 2000, 3.

In Simon et al. (2001) wordt herhaald dat het belangrijk is om te benoemen dat streekidentiteiten vaak gezien worden als sociale constructies. Verschillen in interesses kunnen ervoor zorgen dat in de streekidentiteit voor de ene individu andere kenmerken benadrukt worden dan in de streekidentiteit volgens een andere individu. Met andere woorden: de identiteit van de streek kan verschillend zijn per persoon.²⁴ Vergelijkbaar met de publicatie van Haartsen et al. (2000) waarin benoemd wordt dat er meerdere identiteiten van een streek bestaan, omdat de regio vanaf verschillende aspecten bekeken kan worden, stelt Paasi (2002) in een later onderzoek dat een regionale identiteit ontstaat door het leven in de sociale gemeenschappen welke in een streek bestaan. Deze sociale gemeenschappen kunnen het beeld waarin men een streek bekijkt beïnvloeden.²⁵ Voor het huidige onderzoek zou dit kunnen betekenen dat schrijvers door kennis van werken van anderen en door onderling contact in een soort kunstgemeenschap leven waarin zij elkaar beïnvloeden in hun beeld van de Twentse identiteit. Individuele interesses kunnen daarnaast het gezamenlijke beeld van de regio nog weer specifieker maken.

In een onderzoek uit 2003 waarschuwt Paasi voor het maken van aannames op basis van onderzoek naar regionale identiteit aan de hand van empirisch onderzoek waarbij de identiteit van een streek uit een breed scala aan werken als streekromans, schilderijen, gedichten, media teksten of films gehaald wordt. Veel van deze onderzoeken resulteren in een kortzichtig beeld waarbij de uitkomst van de analyse gelijkgesteld wordt aan de streekidentiteit waardoor de streek gegeneraliseerd en gestereotypeerd wordt. Volgens Paasi is het beter om een conceptualisering van de identiteit te combineren met onderzoek naar identiteit voor verschillende personen in plaats van dat we ons enkel afvragen wat dé identiteit van een bepaalde streek is.²⁶ Dit komt overeen met het advies van Haartsen et al. (2000) waarin onderzoekers geacht worden om bewust te zijn van de invalshoek ten opzichte van de regionale identiteit. Voor het huidige onderzoek is het dus van belang om te onthouden dat de Twentse identiteit hier op het gebied van kunst benaderd wordt of, in vergelijking met Paasi's onderzoek uit 2003, vanuit de (Twentse) kunstgemeenschap.

In Terlouw (2009) wordt het idee van dikke en dunne regionale identiteiten toegelicht. Dikke regionale identiteiten worden gezien als stabiele identiteiten die veel meer gehecht zijn aan een cultuur en geschiedenis van een plek. Dunne identiteiten zijn daarentegen veel veranderlijker, omdat ze praktischer gericht zijn en een mindere mate van betrokkenheid van individuen vereisen.²⁷ Hospers & Pen (2008) stellen dat de oude, relatief onbekende steden of gebieden waarbij een dikke regionale identiteit van toepassing is, vaak belast zijn met een hardnekkig, ruraal en traditioneel imago dat soms zelfs als saai of negatief ervaren wordt terwijl deze streken wel degelijk creatieve en innovatieve elementen kunnen bevatten.²⁸ Hieruit kan opgemaakt worden dat dikke en dunne identiteiten niet gezien moeten worden als twee gescheiden mogelijkheden, maar als regionale identiteiten die in elkaar over kunnen lopen.²⁹ Hoewel in het geval van de streek Twente door onder andere Twente Branding wordt geprobeerd een duurzaam en economisch aantrekkelijk imago aan de regio te koppelen³⁰ wordt Twente vaak nog gezien als ruraal en traditioneel.³¹

²⁴ Paasi 1986, 116; Simon et al. 2001, 16.

²⁵ Paasi 2002, 200.

²⁶ Paasi 2003, 480.

²⁷ Terlouw 2009, 455.

²⁸ Hospers & Pen 2008, 265.

²⁹ Egberts 2019, 21.

³⁰ Twente Branding z.d., <https://www.twente.com/twente-branding>.

³¹ Hospers & Pen 2008, 265.

Bij opvattingen over oeroude eigenheid van Twentenaren moet volgens Duijvendak (2008) gelet worden op het feit dat culturen niet 'eeuwenoud' zijn doordat ze, zoals ook benoemd door Haartsen et al. (2000), constant in ontwikkeling zijn.³² Waar tevens op moet worden gelet in dit onderzoek is de uniekheid van typische streekelementen. Hoewel sommige culturele of taalkundige gebruiken door inwoners van een regio gezien kunnen worden als iets dat uniek is in hun streek, wordt deze eigenheid vaak overschat aangezien deze gebruiken soms ook in andere gebieden terug te vinden zijn³³.

Verstreking

Naast de verscheidene onderzoeken die al gedaan zijn naar regionale- en streekidentiteiten is in het artikel van Simon et al. (2001) een eerste stap gezet in het onderzoek naar verstreking in Nederland. Hiervoor zijn de verwijzingen naar regio's in de ook door Paasi (1986) benoemde massamedia verder onderzocht met behulp van onderzoek naar streekaanduidingen in verschillende kranten voor een periode van vijftig jaar (1950-2000). Door het turven van streekaanduidingen in de krantentitels is een onderscheid gemaakt kunnen worden tussen opkomende, stabiele en verdwijnende streken. Hierbij werd duidelijk dat de rurale streken stabiel zijn en dus langer bestaan onder dezelfde naam dan de streken in urbane gebieden. Naast dit krantenonderzoek is in het kort de mogelijkheid van identiteitsvorming door middel van beleidsvoering ter sprake gekomen. Door op een slimme manier streekmarketing in een effectief beleidsplan te verwerken, zou het mogelijk moeten zijn om een bepaalde identiteit in de regio te ontwikkelen. Ook blijkt uiteindelijk uit hun onderzoek dat het proces van verstreking de laatste tijd sterker is dan het proces van ontstreking.³⁴

Hoewel de overeenkomst van het onderzochte medium in dit onderzoek van Simon et al. (2001) met het huidige onderzoek ligt in de tekstuele vorm van beiden, is een belangrijk verschil dat de kranten in die tijd werden gezien als vaak geraadpleegde massamedia tegenover de literaire kunst waar de meeste mensen zich niet dagelijks mee bezig houden. Helemaal niet als het gaat om kunsten met een streekgerichte inhoud. Terwijl in eerder onderzoek regionale kranten als belangrijke schakel in de vorming van de identiteit van een streek wordt gezien, is identiteitsvorming middels literaire kunst een onderwerp dat niet veel voorkomt. Hoewel streekpromotie tegenwoordig veel plaatsvindt op het internet, is het interessant om te onderzoeken welke bijdrage kunst hierin heeft of zou kunnen hebben in toekomstige streekpromotie.

In een artikel van Cornips en Stengs (2010) is hetzelfde concept van verstreking aangeduid als 'regionalisme'. Hoewel Simon et al. (2001) het nog niet met zekerheid durven te zeggen, geven Cornips & Stengs de mondialisering als duidelijke oorzaak van het regionalisme. Op regionaal politiek gebied leidt eenzelfde reactie op de globalisering tot de herdefiniëring van regionale identiteiten. Hierdoor komt het tevens voor dat inwoners zich op de eerste plaats identificeren met hun regionale identiteit in plaats van een nationale identiteit.³⁵

Streekkunst en identiteit

Zoals in het artikel van Hospers & Pen (2008) wordt benoemd is Twente een van de streken met een hardnekkig ruraal en traditioneel imago.³⁶ Dit zal tevens terug te zien zijn in de manier waarop de streek in de verschillende literaire kunsten afgebeeld wordt.

³² Duijvendak 2008, 343.

³³ Cornips & Stengs 2010, 12-13.

³⁴ Simon *et al.* 2001, 19-22.

³⁵ Cornips & Stengs 2010, 10-11.

³⁶ Hospers & Pen 2008, 265.

In een publicatie uit 2010 over gedichten over het boerenleven merkt Nijland op dat er relatief veel gedichten bestaan waarin boeren, de landbouw en het platteland romantisch worden afgebeeld. Deze geromantiseerde werken zijn onder te delen in de onderwerpen nostalgie naar de kindertijd op het platteland, lofprijzing en idealisering van het platteland en impressionistische gedichten waarin veel bijvoeglijke naamwoorden worden gebruikt.³⁷ Tevens wordt het onderwerp water- en landschap vaak erg positief afgeschilderd. Naast de gedichten die veelal een positief beeld schetsen zijn er ook gedichten die het boerenleven op een meer realistische manier weergeven. De onderwerpen over het weer en de grond komen hierbij veel voor, omdat het belangrijke onderwerpen zijn op het platteland vanwege het feit dat de landbouw erg afhankelijk is van deze factoren. Tevens keren voor de hand liggende onderwerpen als werkzaamheden rondom de akkerbouw en veehouderij en de inwoners van het platteland zelf hier met regelmaat terug. Een enkel negatief onderwerp is de vervreemding van het platteland waarbij de veranderingen van de laatste tijd aan bod komen. Naast het benoemen van de veel voorkomende onderwerpen merkt Nijland (2010) op dat veel gedichten over het boerenleven in streektaalen geschreven worden. Hierbij worden in de landbouwgedichten geschreven in de streektaal vaak meer realistische beelden geschetst van het platteland dan gedichten in het Nederlands waarin vaak meer algemene of geromantiseerde beelden voorkomen. Bij het vertalen van gedichten naar de nationale taal kan daarbij ook een bepaalde lading dat een woord of uitdrukking in de streektaal heeft verloren gaan.³⁸ Ook wijst Nijland (2010) hier op het feit dat lezers soms iets in een gedicht kunnen opmerken wat door de schrijver onbewust in het werk is meegenomen. Hierdoor zou in het analyseren van poëzie enkele discrepantie kunnen ontstaan met de manier waarop gedichten door de schrijver bedoeld zijn.³⁹ Dit is tevens een belangrijk punt om rekening mee te houden in het huidige onderzoek.

Naast de poëzie wordt in dit onderzoek aandacht besteed aan verhalen waarbij velen hiervan regionale romans zijn. Deze worden door Snell (2009) gedefinieerd als 'fiction that is set in a recognisable region, and which describes features distinguishing the life, social relations, customs, language, dialect or other aspects of the culture of that area and its people.' Tot deze soort romans behoren ook de romans waarin lokale geografie, topografie en landschap een belangrijke rol spelen.⁴⁰

Verder noemt Snell (2009) het effect dat regionale romans hebben op de stereotypes die bestaan van een bepaalde streek. Omdat clichés emoties oproepen in mensen, worden deze door de auteurs vaak in stand gehouden of zelfs gecreëerd. Het meenemen van regionale stereotypes en de herkenning hiervan door de lezer draagt daarom bij aan de verkoop van de romans. Het bestaan van deze clichés over een regio kan er zelfs voor zorgen dat tegengestelde informatie wordt genegeerd of als onwaar beschouwd wordt, wat weer gevolgen kan hebben voor beleid of economische beslissingen in de streek. Naast romans heeft muziek ook een dergelijke uitwerking op de stereotypes in regio's.⁴¹ In eenzelfde lijn stellen Connell & Gibson (2003) ook dat muziek naast andere kunsten en symbolen namelijk een onderdeel is van de vorming van naties.⁴²

³⁷ Nijland 2010, 175.

³⁸ Nijland 2010, 25-26.

³⁹ Nijland 2010, 32.

⁴⁰ Snell 2009, 1.

⁴¹ Snell 2009, 36.

⁴² Connell & Gibson 2003, 118.

In het laatste decennium is een verschuiving op te merken in Nederlandse werken waarbij auteurs van gevarieerde leeftijden romans schrijven die gesitueerd zijn op het platteland. Dangre (2019) geeft hiervoor drie mogelijke oorzaken. Ten eerste biedt een onderwerp als het platteland stabiliteit. Het leven in urbane gebieden is voortdurend in beweging en hoewel dit in werkelijkheid zeker niet altijd het geval hoeft te zijn, lijken de rurale gebieden regelmaat en houvast te verschaffen. De omgeving wordt hierbij liefdevol verbeeld terwijl de problemen van het platteland zeker ook benoemd worden. Een tweede oorzaak is het doordringen van de globalisering tot het platteland, waardoor het een actueel onderwerp is. Hoewel stedelijke gebieden al veel langer met globalisering te maken hebben, is het minder lang geleden dat de rurale gebieden door dit proces veranderingen meemaken. Tot slot wordt de mentale afstand tussen stad en platteland steeds groter. Dit uit zich in een verschil in stemgedrag tussen de twee gebieden. In de literatuur wordt hierbij aandacht besteed aan de tegenbeweging van de rurale gebieden.⁴³

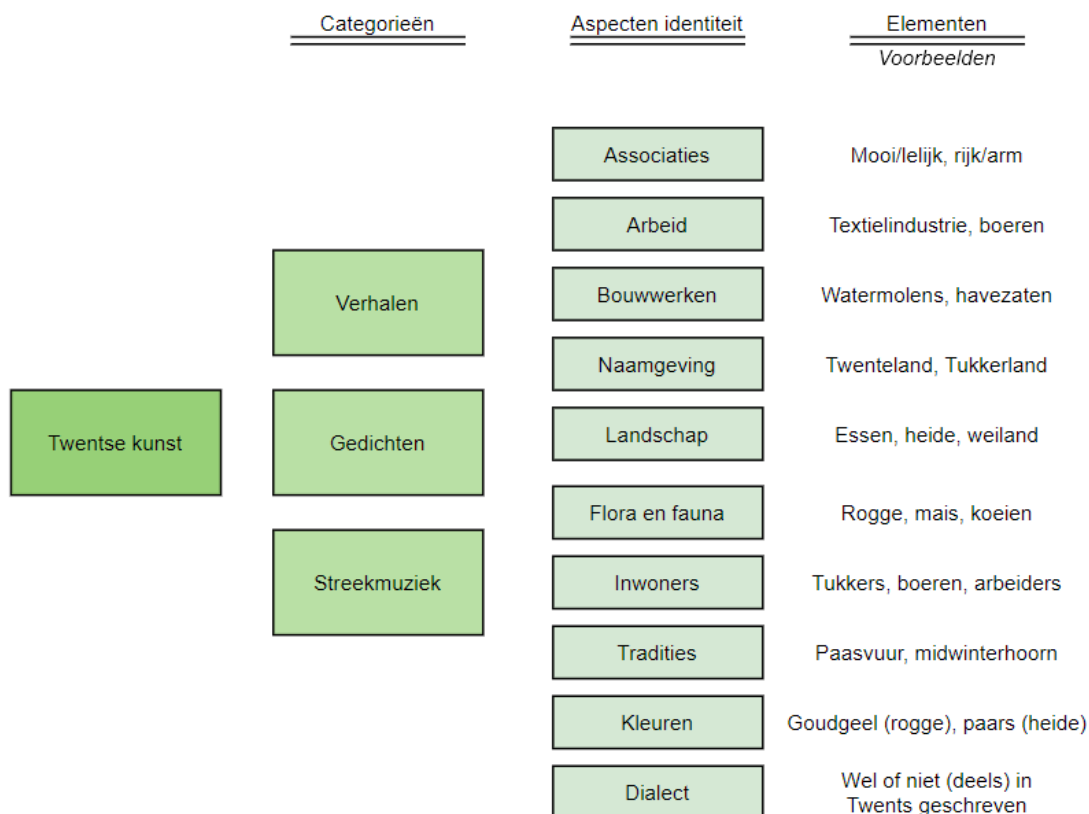
⁴³ Dangre 2019, <https://www.zuiderlucht.eu/de-roman-trekt-naar-het-platteland/>.

2. Methodiek

De methode in dit onderzoek bestaat uit enkele onderdelen. Met behulp van deze onderdelen wordt er onderzocht hoe Twente in de literaire kunst wordt omschreven en of er onderlinge verschillen bestaan tussen de representaties in de verschillende kunstvormen. Door de representaties uit de kunst te vergelijken met de daadwerkelijke hoofdbestandsdelen van het Twentse landschap, wordt onderzocht in welke mate de representatie van het landschap in kunst de identiteit van Twente beïnvloedt. Andersom wordt ook gekeken naar hoe de identiteit van Twente de representatie van de streek in kunst beïnvloedt.

Voorafgaand aan de analyses van de verschillende kunstvormen, wordt een inventarisatie gemaakt van de landschappelijke kenmerken in de streek, zowel op natuurlijk als cultureel gebied. Hiervoor worden gevarieerde werken waarin Twente beschreven wordt gebruikt. Omdat hier gestreefd wordt naar een veelzijdige, maar beknopte introductie in de streek, worden ten eerste algemene naslagwerken gezocht waarin zo veel mogelijk onderdelen van Twente beschreven worden. Twee voorbeelden van in deze introductie vaker gebruikte werken zijn die van Kokhuis (2012) en Zuidam (2019). Daarnaast worden in het beginstadium ook al werken gezocht worden over de logische onderdelen die een streekbeschrijving bevat, zoals de ondergrond. Uit deze naslagwerken worden de belangrijkste bestandsdelen van het Twentse landschap gehaald waarna er naar meer gerichtere literatuur en websites over deze onderdelen wordt gezocht. Met deze teksten wordt meer diepgang toegevoegd aan de beschrijving van de streek. De introductie in het Twentse landschap is te vinden in hoofdstuk drie.

Vervolgens wordt in het onderzoek in de drie kunstvormen gezocht naar verschillende verwijzingen waarmee het Twentse landschap wordt gerepresenteerd. De onderstaande afbeelding is een versimpelde visuele weergave van de structuur in het onderzoek (afbeelding 2.1).

Afbeelding 2.1 Versimpelde weergave van het onderzoek

Zoals in de bovenstaande afbeelding worden in het vervolg de kunstvormen ook ‘categorieën’ genoemd en worden de verwijzingen naar Twente tevens aangeduid als ‘elementen’. Voor de analyse worden per kunstvorm minstens twintig cases geselecteerd, waarin voor de tien verschillende aspecten van identiteit wordt genoteerd met welke elementen de identiteit van Twente is beschreven. Informatie over de cases en de auteurs en artiesten, zowel als de gevonden verwijzingen naar Twente in de kunsten, wordt bijgehouden en geordend in een Access bestand. Verderop in dit hoofdstuk staan per kunstcategorie een aantal voorbeeldanalyses uitgelegd.

2.1. Analyse

De manier waarop een streek wordt verbeeld en het belang van de beschrijvingen van de streek in de categorieën en zelfs in de individuele cases binnen de categorieën kunnen verschillen. Om te beginnen wordt dit onderzocht per case in elke kunstvorm, waarna gekeken wordt of er ook een verschil lijkt te bestaan tussen de kunstvormen zelf. De rol van de streek wordt hier onderzocht aan de hand van vier onderdelen:

- Mate van voorkomen
- Variatie van aspecten
- Belichting van aspecten en onderwerpen
- Positieve of negatieve connotatie

Met de *mate van voorkomen* van beschrijvingen en verbeeldingen in de cases wordt aangegeven hoe vaak de landschappelijke en culturele elementen van Twente voorkomen in het totale werk. Voor dit onderdeel worden de cases ingedeeld in drie verschillende groepen op een oplopende ordinale schaal. De drie groepen zijn hierbij ‘weinig’, ‘gemiddeld’ en ‘veel’. Vanwege het verschil in lengte en daarmee de hoeveelheid informatie die in de kunsten verwerkt kan worden, kan voor de verschillende kunstvormen niet dezelfde manier van indelen gebruikt worden. In de categorieën gedichten en liederen wordt er gekeken in hoeveel van het totaal aantal regels verwijzingen naar de streek voorkomen, omdat hier de lengte van het werk erg veel kan uitmaken. Aangezien in de cases van de categorie verhalen het aantal verwijzingen in verhouding tot de lengte van het werk veel minder interessant is, wordt hier voor de indeling in de groepen voor een groot deel vergeleken met hoeveel verwijzingen in de andere cases binnen de categorie voorkomen.

Bij de *variatie van aspecten* in de werken wordt gekeken hoeveel van de identiteitsaspecten per case voorkomen. In de loop van het onderzoek wordt over de aanvankelijke identiteitsaspecten indeling voor Twente steeds opnieuw geëvalueerd waarna deze waar mogelijk bijgesteld kunnen worden.

Vervolgens wordt bij de *belichting van aspecten en onderwerpen* gekeken of er in de cases een nadruk ligt op bepaalde aspecten of onderwerpen binnen de Twentse identiteit. Een focus op een of enkele specifieke aspecten kan verschillende redenen hebben. Wanneer de auteur met opzet veel eenzijdige elementen heeft laten terugkomen in het werk, kan het zijn dat hij of zij een bepaald doel voor ogen heeft gehad bij het ontwikkelen van dit werk. Een voorbeeld van een dergelijk doel is het bevorderen van de toerisme in de streek. Ook zou het kunnen zijn dat de kunstenaar bepaalde aspecten meer representatief vindt voor Twente dan andere en deze daarom extra belicht. Het kan ook voorkomen dat een aspect onbewust benadrukt is in een werk, omdat bepaalde ervaringen het beeld van de Twentse identiteit van de auteur of schrijver hebben beïnvloedt.

Tot slot is het de vraag of de verwijzingen naar Twente in de cases van positieve of negatieve aard zijn. Omdat bepaalde elementen van Twente in de kunst niet altijd positief of altijd negatief gezien worden, wordt per case genoteerd welke onderwerpen op welke manier belicht worden en of het werk in totaal een positief of negatief beeld schetst van de streek.

Omdat de cases bij de kunstvormen in dit onderzoek verschillende eigenschappen als opbouw en lengte kunnen hebben, kunnen deze niet op precies dezelfde manier behandeld worden. Hier moeten dus enkele kanttekeningen bij geplaatst worden.

Waar de schrijfkunst in verhaalvorm zich van de andere literaire kunsten onderscheidt, is dat de streek en het landschap eigenlijk niet het hoofdonderwerp kunnen zijn. De verhalen volgen vaak bepaalde personen en gebeurtenissen. De verwijzingen naar Twente zijn hierbij slechts een toevoeging in het verhaal en staan vaak op de achtergrond. Om deze reden en door het verschil in lengte van de cases wordt de mate van voorkomen van Twentse elementen niet op dezelfde manier beoordeeld als bij de andere schrijfkunsten in het onderzoek.

Verder hebben de cases in de categorieën gedichten en liederen een redelijk overeenkomende opbouw. Een wezenlijk verschil tussen de twee kunstvormen is het voorkomen van veelvoudige herhalingen in de liederen. De meeste liederen kennen een opbouw van verschillende coupletten en terugkomende refreinen. Ook is het niet ongewoon dat regels direct nog eens gezongen worden. Aangezien de herhaalde verwijzingen eigenlijk niet belangrijker zijn dan de rest van de verwijzingen in de nummers, kan het zijn dat deze elementen door herhaling overgerepresenteerd worden. Om deze reden worden Twentse elementen in eerder voorgekomen coupletten en regels buiten beschouwing gelaten. Omdat de structuur in de liederen die hierdoor ontstaat vergelijkbaar is met de gedichtstructuren in het onderzoek, worden deze twee categorieën verder op dezelfde manier behandeld.

Aansluitend op de bovenstaande analyses wordt bepaald welke rol het landschap speelt in de representatie van de Twentse identiteit in de steekproef. Om dit te kunnen bekijken wordt ten eerste een inventarisatie gemaakt van alle landschappelijke elementen die in de cases voorkomen, waarna deze vergeleken kunnen worden met de beschrijving van de streek in hoofdstuk 3.

2.2. Voorbeeldanalyses

In deze paragraaf zijn enkele voorbeeldanalyses weergegeven om een duidelijk beeld te schetsen van de manier waarop de analyses plaats hebben gevonden. Omdat de analyses per kunstcategorie kunnen verschillen, zijn soms meerdere voorbeeldanalyses per kunstvorm weergegeven waarin de specifiekere keuzes die hierbij gemaakt zijn toegelicht worden.

Lieder

Voor de categorie met streekmuziek zijn 22 liederen geselecteerd. Omdat de tekst van een aantal van de liederen niet op het internet of in boeken te vinden is, zijn deze nummers om te beginnen getranscribeerd. Aangezien gezongen teksten niet altijd even goed te verstaan zijn en in combinatie met het feit dat enkele nummers in het Twents gezongen zijn, is het soms niet gelukt om de volledige tekst te transcriberen. Hierdoor kan het zijn dat enkele verwijzingen naar Twente niet zijn opgemerkt. Omdat het hier maar om enkele zinsdelen in de nummers gaat en dit slechts kleine fragmenten zijn van het totaal, zal dit weinig effect hebben op de uitslag van de analyse.

Nadat van de liederen alle teksten verkregen waren, zijn de elementen die naar Twente verwijzen in de tekst gemarkeerd volgens onderstaand kleurenschema (tabel 2.1) dat tevens voor de markering van elementen in de gedichten en verhalen is gebruikt.

Tabel 2.1 Kleurenschema voor de markering van Twentse elementen in de cases

Aspect identiteit	Kleur
Associaties	rood
Arbeid	rood
Bouwwerken	geel
Naamgeving	geel
Landschap	groen
Plant- en diersoorten	groen
Inwoners	blauw
Tradities	blauw
Kleuren	paars
Dialect	bruin

Bij sommige verwijzingen is het mogelijk dat deze onder meerdere aspecten van identiteit geplaatst kunnen worden en dus op meerdere manieren te markeren zijn. Een voorbeeld hiervan is te vinden in de tekst van ‘Het Twents Volkslied’ van J.J. Deinse (voorbeeld 1).

Er ligt tussen Dinkel en Regge een land Ons schone en nijvere Twente Het land van de arbeid, het land der natuur Het steeds onvolprezene Twente. Daar golft op de essen het goudgele graan Doet 't snelvlietend beekje het molenrad gaan Daar ligt er de heide in 't paarsrode klee Dat is ons zo dierbare Twente Dat is ons zo dierbare Twente Waar Twickel zijn torens uit 't eikenloof heft De Lutte zijn heuvels doet blinken De paasvuren branden alom in 't rond En 't landvolk de kersthoorn laat klinken Daar stroomt onze Dinkel zo heerlijk door 't land Door bossen en velden langs 't Losserse zand Daar rust er ons oog van der heuvelen top Op 't heerlijke landschap, ons Twente Op 't heerlijke landschap, ons Twente	De rookwolk, die stijgt aan de horizon op Die wijst ons de nijvere steden Met mensen arbeidzaam en degelijk bewoond De zetels van het krachtige heden Daarbuiten in boerschap op heide en veld Daar wordt de sage en 't sprookje verteld Daar rust de Tubanter in 't heuvelige graf 't verleden naast 't heden van Twente 't verleden naast 't heden van Twente En voert ons het lot ook uit Twente soms weg Wij blijven het immer gedenken <u>Geen andere landstreek hoe schoon ze ook zij</u> <u>Kan 't zelfde als Twente ons schenken</u> Wij drukken elkaar in de vreemde het hand Gedenkend ons klein, maar zo dierbare land <u>En moge ons huis in de vreemde ook staan</u> <u>Ons hart blijft toch altijd in Twente</u> <u>Ons hart blijft toch altijd in Twente</u> Voorbeeld 1 Het Twents Volkslied – J.J. Deinse
---	--

In het eerste couplet staat de zin ‘Daar ligt er de heide in 't paarsrode klee’. Met ‘de heide’ kan over het algemeen een heideveld zowel als de plantensoort op zich bedoelt worden. Doordat er vervolgd wordt met ‘t paarsrode klee’, lijkt het hier eerder om een geheel heideveld te gaan dan om de plantsoort. Daarom is ‘heide’ hier tot het landschappelijke aspect van identiteit gerekend.

In onderstaande tabel (tabel 2.2) zijn alle elementen uit het voorbeeld schematisch weergegeven zoals dit ook in het databestand in Access is gedaan. In het onderzoek wordt de namen van de cases telkens aangegeven door middel van het ‘Bron ID’. Deze bestaan telkens uit twee letters waarbij de

eerste letter de kunstcategorie aangeeft (L, G en V) en de tweede letter specifiek is voor de bron binnen de categorie. Middels het 'Bron ID' zijn de cases in de steekproef in het Access bestand op een alfabetische volgorde gerangschikt.

Bij het aspect 'associaties' gaan de meeste bijvoeglijk voornaamwoorden over de streek in het algemeen. Wanneer dit niet het geval is, is het betreffende zelfstandig naamwoord tussen haken achter het bijvoeglijk naamwoord in de tabel gezet. Bij andere elementen is achter het woord in de tabel een getal tussen haken te zien. Deze geeft aan hoe vaak deze verwijzing in het werk terug komt.

Tabel 2.2 Alle Twentse elementen uit 'Het Twents Volkslied' per voorkomend identiteitsaspect

Bron ID	L-A
Associaties	ons schone en nijvere, onvolprezene, ons zo dierbare, heerlijke landschap, nijvere (steden), krachtig (heden van Twente), klein maar zo dierbare (land)
Bouwwerken	molenrad, Twickel, steden
Naamgeving	Twente (8), het land van de arbeid, het land der natuur, ons land
Landschap	Dinkel (2), Regge, natuur, essen, snelvlietend beekje, heide (2), heuvels (2), bossen, velden (2), heuvelige graf
Plant- en diersoorten	graan, eikenloof
Inwoners	arbeidzaam en degelijk bewoond, Tubanter
Tradities	paasvuren, kersthoorn, boerschop
Kleuren	goudgele (graan), paarsrode (heidekleed)

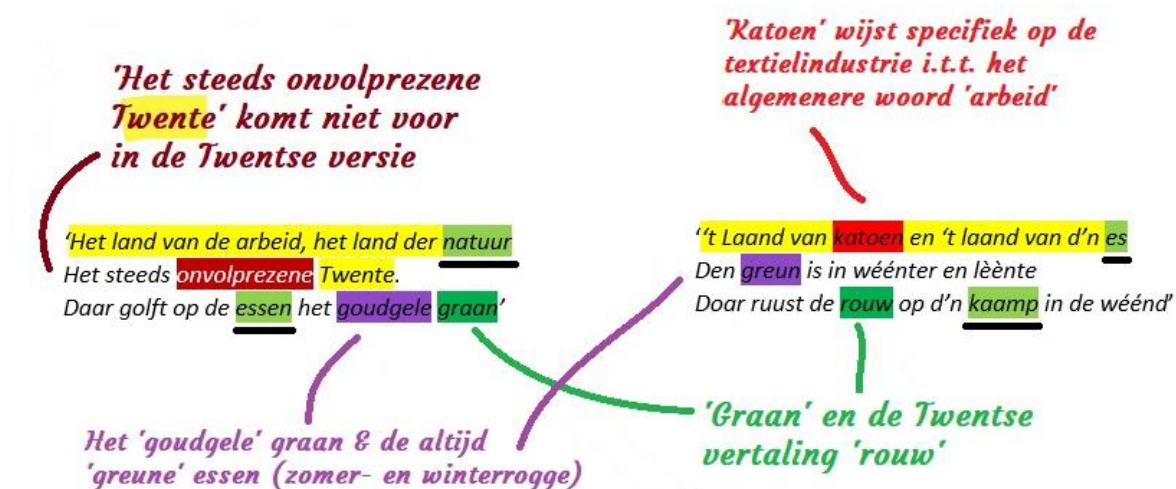
Typerend voor het feit dat het hier om een volkslied gaat, is het voorkomen van een groot aantal elementen. Met deze verwijzingen worden bijna alle identiteitsaspecten uit het onderzoek belicht. Ook de zeer positieve toon van de tekst is kenmerkend voor een volkslied. Terwijl er redelijk veel variatie in het nummer voorkomt, zijn de identiteitsaspecten 'arbeid' en 'dialect' niet in het lied terug te vinden. Hoewel het woord 'arbeid' zelf twee keer genoemd wordt, is het heel algemeen gebruikt en wordt er verder niet specifiek benoemd welke soorten arbeid er veel beoefend worden. Het aspect met de meeste cases is het landschappelijke aspect waarin een gevarieerd beeld van de streek wordt geschetst. Ook het aspect associaties komt vaak terug.

Naast de markeringen in de tekst zijn ook enkele zinsdelen onderstreept. Deze verwijzingen passen soms niet binnen specifieke aspecten of zijn te lang om als element mee te nemen, maar geven wel belangrijke aanvullende informatie over de streek. Ook zijn verwijzingen naar specifieke plaatsen in Twente op deze manier weergegeven. In de eerste regel van Het Twents Volkslied bevindt zich een geografische verwijzing naar de streek. *'Er ligt tussen Dinkel en Regge een land'*. In deze zin wordt de ligging van Twente aangegeven waarbij de rivieren Dinkel en Regge als natuurlijke grenzen gezien worden.

Uit de volgende onderstreepte zin *'Geen andere landstreek hoe schoon ze ook zij kan 't zelfde als Twente ons schenken'* is het nationalistische gevoel af te lezen dat tevens eigen is voor volksliederen. Hoewel andere streken ook mooi kunnen zijn, blijft de voorkeur uitgaan naar de eigen streek. Ook in het laatste onderstreepte fragment *'En moge ons huis in de vreemde ook staan, ons hart blijft toch altijd in Twente'* is dit nationalisme terug te zien.

Naast de originele, Nederlandse versie van het Twentse volkslied dat in het voorbeeld te zien is, bestaat er een Twentse vertaling van het lied door de schrijver G.B. Vloedveld. Hierin komen nagenoeg dezelfde verwijzingen naar Twente voor aangezien de tekst op veel plekken bijna letterlijk vertaald is. Enkele afwijkingen zijn bijvoorbeeld te zien in de regels drie, vier en vijf van het volkslied.

In onderstaande afbeelding (afbeelding 2.2) is een voorbeeldanalyse te zien in waarbij deze zinnen uit de twee versies met elkaar vergeleken worden.

Afbeelding 2.2 Voorbeeldanalyse van een vergelijking van enkele regels uit de twee versies van 'Het Twents Volkslied'

De kleurmarkering lijkt over het algemeen vrij goed overeen te komen. De gemarkeerde woorden zijn echter niet allemaal hetzelfde. Hoewel het voor de hand liggend is dat sommige woorden of woordvolgordes veranderd moeten worden om het lied in het Twents weer te laten rijmen, is er op sommige plekken ook gekozen om woorden te veranderen waar dit niet per se nodig was. In regel drie van de Twentse versie van Het Twents Volkslied is in de zin 'Het land van de arbeid, het land der natuur' het woord 'arbeid' veranderd naar 'katoen'. Wanneer gekeken wordt naar de totale tekst van de oorspronkelijke versie van het lied, dat in 1926 geschreven is, valt op dat hierin geen directe verwijzing naar de textielindustrie te vinden is. Hoewel de werkelijke reden voor de verandering van 'arbeid' naar 'katoen' niet bekend is, zou een mogelijke verklaring kunnen zijn dat de textielindustrie voor de vertaler een belangrijk deel uitmaakt van de Twentse geschiedenis.

Ondanks de verschillen en het feit dat de Twentse vertaling van het volkslied mogelijk een completer beeld geeft van de streek door de toevoeging van de textielindustrie, is ervoor gekozen om slechts de Nederlandse versie van het lied te gebruiken in het verdere onderzoek, omdat dit de originele tekst van het nummer betreft. Ook is ervoor gekozen om niet beide versies mee te nemen in de analyse, aangezien de dubbel gebruikte woorden voor vertekening kunnen zorgen in het totaal aantal gebruikte elementen in de liederen.

Gedichten

Bij het onderdeel gedichten zijn 23 werken geselecteerd met behulp van gedichtenbundels en de Twentse Taalbank. Tijdens het onderzoek is overwogen om geen gebruik te maken van meerdere werken van dezelfde dichters. De aanleiding hiertoe was de mogelijke vertekening die zou kunnen ontstaan doordat de aspecten van de Twentse identiteit die deze schrijvers belangrijk vinden oververtegenwoordigd worden in het onderzoek. Ondanks dit risico is er wel voor gekozen om meerdere werken van dezelfde dichters mee te nemen, aangezien de kans op deze vertekening waarschijnlijk niet erg groot zal zijn.

Het gedicht 'De ballade van de boer' van Jan Cremer is hieronder als voorbeeldanalyse te zien (voorbeeld 2).

Hij houdt van het **Twentse land** met de kille winters
de hete zomers
dauwdruppels in de ochtendmist
de zonsopgang een kwartier vroeger
dan aan de Noordzee-kust
de sneeuw die er het langst blijft liggen
de noordooster die er de scherven grond bevriest

Hij houdt van het land waar dauw op de **velden** ligt bevroren
en het met rijp geglaazuurde **gras** kraakt onder de klomp
waar een bleke zon zich door de nevel breekt
en de flanken der **werkpaarden** doet stromen
het ijzer van de **ploeg** doet blinken
als een zilveren zwaard een bliksemflits

Sinds eeuwen leven naast elkaar
de **kromgegroeide boeren**
de **paarden**, de **koeien**, de kater en de hond
de silhouetten van de **vogels**
het **gele koren** de **rode aarde**
de **boer**, **hij bidt** en steekt de **spade** in de grond

Hij houdt van de eerlijke geur van grond en mest
de gier over het natgegeselde land verspreid
de reuk van het **Twentse land**
het landschap der **textielbaronnen**
dat ooit met bloed, met zweet en tranen werd **ontgonnen**
waar arbeid adelt, maar adel arbeidt niet

Hij houdt van de regen die het **gras** neer slaat
motregen die de afgemaaide **akkers** gloeïend doet geuren
de **goudgele korenvelden** met de Roggewolf
het land moet zwart
en dampende **paarden** trekken diepe voren door de aarde

Hij houdt van zware storm, het zwerk waar **Donar**
door de wolken jaagt
de kolkende wind
die **eeuwenoude eiken** doet kreunen, doet kraken
de stammen krommen, de bladeren zuchten, breken en vluchten
en **kraaien** scheren boven **velden** met het **ruisend graan**
over de vlamme **weiden** en verschroeide aarde

Hij houdt van de modder die de karrensporen vult
door ratelende wielen uit de geile grond geperst
die langzaam terugloopt en één wordt met het zwarte slik
van de aarde in de vuist tot sappige klei gekneed
met bloed en zweet gebluste grond
draagt hier voorgoed de schuld

Hij de erfpachter van Moeder Aarde
hoort tot dit **dierbare land van mest en mist**

Voorbeeld 2 De ballade van de boer – Jan Cremer

In de onderstaande tabel zijn de Twentse elementen uit ‘De ballade van de boer’ schematisch weergegeven (tabel 2.3). Zoals de titel van het werk al doet vermoeden ligt de nadruk in dit gedicht op het platteland van Twente. De grootste groepen verwijzingen zijn de landschappelijke elementen en plant- en diersoorten. Veel van deze elementen hebben te maken met leven of werken op het platteland net als de elementen die onder arbeid en kleuren staan. Andere verwijzingen die in het werk terug te vinden zijn, hebben te maken met de overige plant- en diersoorten in de streek zoals vogels, waaronder kraaien, en de eeuwenoude eiken. Ook het textielverleden wordt zichtbaar met het element ‘textielbaronnen’ en ‘Donar’ verwijst naar het vroegere, Germaanse geloof in Twente. De overige, meer abstracte verwijzingen hebben te maken met de manier waarop naar de streek gerefereerd wordt (bijvoorbeeld ‘dierbare’ en ‘Twentse land’).

Tabel 2.3 Alle Twentse elementen uit het gedicht ‘De ballade van de boer’ per voorkomend identiteitsaspect

Bron ID	G-B
Associaties	dierbare (land van mest en mist)
Arbeid	ploeg, boer, spade
Naamgeving	Twentse land (2), land van mest en mist
Landschap	velden (3), rode aarde, ontgonnen, akkers, weiden
Plant- en diersoorten	gras (2), (werk)paarden (3), koeien, vogels, koren (2), eeuwenoude eiken, kraaien, ruisend graan
Inwoners	kromgegroeide boeren, textielbaronnen
Tradities	Donar
Kleuren	gele (koren), goudgele (korenvelden)

De mate van voorkomen van Twentse elementen in dit voorbeeld ligt in de categorie ‘gemiddeld’ aangezien in iets meer dan de helft van de regels verwijzingen te vinden zijn. De twee identiteitsaspecten ‘bouwwerken’ en ‘dialect’ worden niet in het gedicht behandeld. Hoewel het verhaal in deze case gaat over dat een Twentse boer van zijn streek houdt, wordt de streek vrij realistisch verbeeld. Ondanks de ruwe manier waarop sommige dingen beschreven worden, is de onderliggende toon toch positief.

Naast de gemarkeerde elementen binnen de aspecten van de Twentse identiteit in dit onderzoek, is in dit gedicht een fragment te vinden dat naar een ander aspect van de streek refereert. De regels ‘*Hij houdt van de eerlijke geur van grond en mest, de gier over het natgegeselde land verspreid, de reuk van het Twentse land*’ verwijzen net als de gemarkeerde elementen veelal naar het leven en werken op het platteland in de streek. Echter gebeurt dit hier door middel van een beschrijving van de geur. De typische geur van het Twentse land is volgens dit gedicht dat van de grond en mest dat tijdens het gieren van het land te ruiken is. Een ‘eerlijke geur’ aangezien hier niet verbloemd wordt dat de streek niet enkel aangename elementen bevat. Ook de minder positieve elementen die onderdeel uitmaken van de streek weerhouden hier de boer, het onderwerp ‘hij’ in de zin, er niet van om van Twente te houden.

Een andere voorbeeldanalyse is die van het onderstaande Twentse gedicht ‘An de Tukkers’ van M. Hagreis-Post (voorbeeld 3). Voor het gemak is tevens de vertaling naar het Nederlands weergegeven.

Tukkers oet oons oole Tweante
 Ken iej wal ow Tweantelaand?
 Met ziene moole greune weiden
 En het goolden roggeland.

Met de zwaore ekkelbeume
 Meer as hoonderd jaoren oold
 En de dannen en de pöppeln
 Met daortusken 't kröppelhooft.

Löp door nich langs veeld en maoten
 't Heldere bekske eeuwenlaank
 Met zoo hier en daar een voonder
 Aaltied wier den zölfden gaank.

Ligt daar neet de boerderiejen
 In de veerte tusken 't hooft
 Waar e wearkt wordt en e ploeterd
 Veur eer eigen en oons behoold?

Voorbeeld 3
 An de Tukkers – M. Hagreis-Post

Tukkers uit ons oude Twente
 Ken je jouw Twenteland wel?
 Met zijn mooie groene weiden
 En het gouden roggeland.

Met de zware eikenbomen
 Meer dan honderd jaren oud
 En de dennen en populieren
 Met daartussen het kreupelhout.

Loop daar niet langs veld en maten
 Het heldere beekje eeuwenlang
 Met zo hier en daar een brug
 Altijd weer dezelfde gang.

Liggen daar niet de boerderijen
 In de verte tussen het hout
 Waar gewerkt wordt en geploeterd
 Voor hun eigen en ons behoud?

Eigen vertaling

Dit gedicht speelt zich wederom voornamelijk af op het platteland. Het zogenaamde ‘oude Twente’ wordt hier geschetst, veel met behulp van de landschappelijke elementen en de verwijzingen naar plantensoorten. Anders dan in het vorige voorbeeld gaan deze elementen hier minder over de landbouw, maar komt de overige vegetatie meer aan bod. Hieronder zijn de elementen weer schematisch weergegeven (tabel 2.4).

Tabel 2.4 Alle Twentse elementen uit het gedicht 'An de Tukkers' per voorkomend identiteitsaspect

Bron ID	G-P
Associaties	oole (Tweante), mooie (greune weiden)
Bouwwerken	boerderiejen
Naamgeving	Tweante, Tweantelaand
Landschap	weiden, kröppelhooft, veeld en moaten, heldere bekske
Plant- en diersoorten	roggeland, zwoare ekkelbeume, dannen, pöppeln
Inwoners	Tukkers
Kleuren	greune (weiden), goolden (roggeland)

Het gedicht behoort tot de categorie van werken waar veel verwijzingen in voorkomen, aangezien in bijna 70% van de regels Twentse elementen te vinden zijn. In totaal zijn er negen van de tien identiteitsaspecten in het werk aanwezig. Naast de zeven aspecten in bovenstaande tabel, is in de laatste twee regels een verwijzing naar het boerenwerk te zien dat tot het aspect 'arbeid' gerekend kan worden. Ook is het gedicht in het Twentse dialect geschreven. Zoals aan de markeringen in het voorbeeld te zien is, is hier het aantal elementen in het landschappelijk aspect en de plant- en diersoorten het grootst.

Vergeleken met het vorige voorbeeld wordt in dit gedicht Twente op een iets positievere toon beschreven. Hoewel de streek in 'De ballade van de boer' niet per se op een negatieve manier wordt verbeeld, wordt Twente op een meer realistische manier gerepresenteerd. Dat wil zeggen, in het eerste voorbeeld wordt niet overduidelijk geromantiseerd door het verbloemen van de over het algemeen minder prettige elementen. Ondanks dat de streek in het gedicht 'An de Tukkers' ook niet overduidelijk geprezen wordt, is de toon van het werk wel geheel positief.

Verhalen

In dit deel van het onderzoek zijn vier uiteenlopende soorten verhalen gebruikt: romans, een gedeelte uit een cabaretvoorstelling, een Twentse tekenfilm en een affiche. Het overgrote deel van de verhalen bestaat uit romans. In deze soort is de mogelijkheid om Twentse elementen in de verhalen te verwerken het grootst. Dit is terug te zien in de Access dataset waarin alle verwijzingen zijn verzameld. Desondanks is de hoeveelheid Twentse elementen in sommige romans niet altijd groter dan in werken uit de andere literaire kunstvormen. Een oorzaak hiervan zou kunnen zijn dat de rol van de streek in sommige verhalen minder groot is dan in werken uit andere categorieën. Naast de verhalen in de romans is ervoor gekozen om drie kortere verhalen van een andere aard mee te nemen in het onderzoek. Omdat er van deze andere soort verhalen te weinig waren om een andere, op zichzelf staande categorie te gebruiken en aangezien ze wel een verhalend component bevatten, zijn deze tot de categorie 'verhalen' gerekend.

De analyse van de verhalen is op soortgelijke manier verlopen als de analyse van de streekmuziek en gedichten. Echter, waar bij de liederen en gedichten de hele tekst is overgenomen voor de analyse, zijn bij de verhalen slechts de zinnen overgenomen die verwijzingen naar Twente bevatten.

Het eerste voorbeeld van de analyse van de verhalen is dat van de streekroman 'Vroeger is allang begonnen' van Henny Wibbelink. Hieronder is een deel van de analyse van het boek te vinden (voorbeeld 4). Hierin is te zien dat de zinnen waarin een of meerdere verwijzingen naar de steek voorkomen zijn overgenomen.

P. 13:

- 'Misschien weet je het nog niet, maar bij ons in de buurt houden we ons nog aan de **burenplicht**.
- Ze is nog steeds niet zo goed bekend met het **boerenwerk**. Gerjan werkt nu voor een loonbedrijf in de buurt. Ze weet heus wel dat hij nu lange dagen maakt omdat er **mais** moet worden gepoot of geoogst maar **?(of?)** het nu tijd is om gras in te kuilen?

P. 21: Toen ze de weg naar hun **buurtschap** opreden, stond er ineens een grote groep mensen.

P. 32: Misschien komt het doordat haar boodschappentassen boordevol zitten maar het helling bij de brug over de Bosbeek valt haar niet mee. De **beek** is vrij breed, toch zeker van een meter of 20. Aan weerszijden ligt een **brede grasvlakte** waarbij bij mooi weer veel vissers te vinden zijn. Daarna een steil talud en bovenaan ligt een **smalle zandweg**, omgeven door **statige oude beuken**.

P. 33: Tussen de **aardappels** en de **mais** staat hier een rij **zonnebloemen**, dat is haar al vaker opgevallen.

P. 41: Maar je moet weten dat **boerderijen van oudsher al een naam hebben**. Die naam hoort bij de boerderij en de mensen die op de boerderij wonen, gebruiken deze naam.

P. 43: Vroeger was hier **heidegebied** en de eerste bewoner heeft vast heel wat **heide** moeten weghalen.

P. 59: Tot grote verbazing van Dedi gaat ze zelfs op **jacht**. Gerrita heeft haar verzekerd dat dit voor **boeren** een vrij gewone bezigheid is.

Voorbeeld 4 Fragmenten uit Vroeger is allang begonnen – Henny Wibbelink

Wanneer op een pagina meerdere, niet aaneensluitende zinnen met verwijzingen te vinden zijn, zoals bij pagina 13 in het voorbeeld het geval was, zijn de zinnen in een opsomming met liggende streepjes onder elkaar weergegeven.

In onderstaande tabel is het totale aantal elementen uit de roman geordend zoals in het Access databestand (tabel 2.5). In de onderstreepte verwijzing van pagina 41, 'Die naam hoort bij de boerderij en de mensen die op de boerderij wonen, gebruiken deze naam,' wordt een oud Twents gebruik toegelicht. In het voorbeeld is te zien dat in het voorgaande zinsdeel dit gebruik gemarkeerd is als onderdeel van het identiteitsaspect 'tradities'. Om de elementen in de database zo simpel en kort mogelijk te houden is ervoor gekozen om de bijbehorende toelichting slechts te onderstrepen.

Tabel 2.5 Alle Twentse elementen uit de roman 'Vroeger is allang begonnen' per voorkomend identiteitsaspect

Bron ID	V-F
Associaties	mooie (omgeving)
Arbeid	boerenwerk, boeren
Bouwwerken	boerderij, kookhuis, oude boerderijen gedekt met een combinatie van pannen en riet
Landschap	moestuinen, weiland (3), veld, beek, brede grasvlakte, smalle zandweg, heidegebied, bosjes
Plant- en diersoorten	vruchtbomen, aardappel (2), mais (2), statige oude beuken, zonnebloemen, heide
Tradities	burenplicht, buurtschap (2), boerderijen die van oudsher al een naam hebben, jacht, carbidschieten, foekepot, klootschietcompetitie, paasvuur, dauwtrappen, droegen de vrouwen witte mutsen, krentenwegge

Omdat bij de romans het aantal verwijzingen in verhouding tot de lengte vaak erg klein is, wordt er bij deze kunstvorm onderling vergeleken met alle andere cases uit dezelfde categorie. Door voor de mate van voorkomen het totaal aantal elementen per case te vergelijken met het totale aantal van andere cases, heeft de spreiding van deze aantallen een logische indeling in groepen van vijftig elementen uitgewezen. Hierbij vallen werken met een totaal aantal elementen van 1 tot 50 in de groep 'weinig', werken met 50 tot 100 elementen in de groep 'gemiddeld' en werken met 100 en meer elementen in de groep 'veel'. Omdat 'Vroeger is allang begonnen' een totaal aantal cases van 36 heeft, valt deze in de groep met weinig elementen.

In deze roman bestaat iets minder variatie in de voorkomende identiteitsaspecten dan de voorgaande voorbeelden. Verwijzingen naar de inwoners, kleuren en dialect komen er niet in voor en zelfs de naam van de streek wordt niet genoemd. Echter is door achtergrond informatie over het boek wel bekend dat de roman zich in Twente afspeelt. Dit is tevens terug te zien in de vele verwijzingen naar de typische tradities in de streek. Hoewel het aantal elementen in het aspect 'tradities' het grootst is, zijn ook de aspecten 'landschap' en 'plant- en diersoorten' goed vertegenwoordigd. Opvallend aan de streekroman is dat in bijna elk nieuw hoofdstuk een ander Twents gebruik wordt toegelicht. Dit wekt de indruk dat de schrijver doormiddel van het boek de lezer probeert te introduceren aan het leven in de Twentse streek en de gebruiken die hierbij horen. Hoewel de streek hierbij niet opgehemeld wordt, is de toon waarmee erover verteld wordt erg positief.

Voor een zo volledig mogelijk beeld van de analyse van de verhalen, is in het volgende voorbeeld een fragment van de analyse van de tekenfilm 'Kroamschudd'n in Mariaparochie' van Herman Finkers te zien (voorbeeld 5). Omdat hier de tekeningen een belangrijke rol spelen in het vertellen van het verhaal, is een beschrijving van de typerende Twentse beelden tussen de tekstregels door gegeven.

Dit verhaal neemt u mee naar de nacht van 24 op 25 december van het jaar nul. Het was die allereerste kerstdag koud. Het was erg, erg koud.

*Het verhaal neemt u tevens mee naar een **streek van de wereld**, waar het nog vol staat van folklore, **woeste zang** en **eeuwenoude familietrots**: **Twente**.*

*(In de winter: ondergesneeuwde **watermolen**; vrij **open landschap** met her en der kale **bomen**; een bruggetje over een **beekje**; een grazend **paard**; Twents landhek; de **Kroezeboom** en kapel op de **Fleringer Es**.)*

Bijna tweeduizend jaar geleden op een heldere midwinterdag. 24 December van het jaar nul, ergens in het oosten van het land.

*(Kerststallen met **geveltekens**; **kerktoren** met haan en klok)*

Voorbeeld 5 Fragment uit Kroamschudd'n in Mariaparochie – Herman Finkers

Wat opvalt aan het fragment wanneer naar de markeringen gekeken wordt, is dat in dit gedeelte van het verhaal de beeldende ondersteuning minstens zo veelzeggend is als de gesproken tekst van de film. In het fragment is het aantal verwijzingen in de tekst en in de beelden erg hoog vergeleken met andere gedeeltes uit de tekenfilm. Dit heeft er waarschijnlijk mee te maken dat het hier om het begin van het verhaal gaat en de kijker op deze manier kennis maakt met de streek.

In onderstaande tabel (tabel 2.6) zijn de elementen die voorkomen in de gesproken tekst en de tekeningen samengevoegd.

Tabel 2.6 Alle Twentse elementen uit de tekenfilm 'Kroamschudd'n in Mariaparochie' per voorkomend identiteitsaspect

Bron ID	V-O
Associaties	streek van de wereld, waar het nog vol staat van folklore
Arbeid	herders
Bouwwerken	watermolen, kerktoren
Naamgeving	Twente
Landschap	open landschap, bomen, beek, grote verlaten hei (2)
Plant- en diersoorten	Paard, schapen (2)
Tradities	woeste zang, eeuwenoude familietrots, witte wiev'n, krentenwegge geveltekens (2), midwinterhoorn, Twentse klederdracht (kistentuug)

Opvallend aan de verwijzingen is dat ondanks dat het oude verhaal zich hier in de moderne tijd afspeelt, Twente in zekere mate beschreven wordt als een ouderwetse streek waar bijvoorbeeld nog veel folklore terug te vinden is.

Om de mate van voorkomen voor deze case te bepalen, is een combinatie van twee verschillende methodes gebruikt. Dit in verband met de afwijkende lengte van het verhaal in vergelijking met de meeste andere cases in de categorie. Wanneer het werk gewoon behandeld wordt als een case in de categorie verhalen, zou het met een totaal aantal van 22 cases behoren tot de groep met weinig Twentse elementen. Omdat het verhaal veel korter is dan de rest van de verhalen, zou er vertekening kunnen ontstaan, doordat de elementen relatief een groter aandeel hebben in het verhaal dan in bijvoorbeeld de romans. Echter, wanneer de case in dit geval behandeld zou worden als lied of gedicht, zou het verhaal in dezelfde groep met weinig elementen geplaatst worden, doordat het aantal regels waarin verwijzingen voorkomen in vergelijking met het totaal aantal regels erg klein is. Vandaar dat ondanks de afwijkende lengte gekozen is om de case in de groep met weinig elementen te plaatsen.

In het verhaal komen gevarieerde verwijzingen voor met betrekking tot de verschillende aspecten van identiteit ook al zijn sommige aspecten niet in dezelfde mate gerepresenteerd als andere. Naast de aspecten in de bovenstaande tabel, is het aspect 'dialect' van toepassing, omdat een groot deel van de personages in de tekenfilm in het Twents praat. Ondanks dat de aspecten 'inwoners' en 'kleuren' niet in de tabel te vinden zijn, zou men hier uit de film het een en ander over kunnen opvatten. Deze mogelijke indirecte verwijzingen zijn echter niet in het onderzoek meegenomen aangezien dit voor een groot deel aan de interpretatie van de kijker afhangt en er dus een grote mate van onzekerheid meespeelt.

Wat opvalt wanneer naar de tekenfilm gekeken wordt, is dat het verhaal op een ironische manier verteld en verbeeld wordt. Vandaar dat het verhaal niet te serieus genomen kan worden. Daarnaast zou het kunnen zijn dat de voorkomende verwijzingen naar Twente hierbij expres overdreven zijn. Ondanks dat dit het geval zou kunnen zijn, wordt ook door overdreven verwijzingen naar Twente de identiteit van de streek duidelijk. Op eenzelfde manier is het belangrijk te onthouden dat er niet blindelings teveel waarde gehecht kan worden aan het feit dat de toon tegenover Twente in dit verhaal positief is.

2.3. Verzameling van cases

Er is gebruik gemaakt van verschillende bronnen om geschikte cases te vinden voor dit onderzoek. De manieren van verzameling en de bronnen verschillen per categorie.

De categorie verhalen bestaat voor het grootste gedeelte uit romans. Om te weten te komen welke romans in Twente gesitueerd zijn of waarin Twente benoemd of beschreven wordt, is gebruik

gemaakt van de site 'Overijssel in romans en verhalen'. Op de site kan gericht gezocht worden binnen de categorie 'streek' en als extra zoekterm is 'Twente' ingevuld. Tussen de resultaten zijn met behulp van de annotaties per roman of verhaal vijftien boeken geselecteerd waarvan verwacht werd dat de betreffende streek erin beschreven wordt. Vervolgens is een aantal van de geselecteerde boeken geleend in de openbare bibliotheken van Almelo, Enschede en Hengelo. Tevens is in de sectie met boeken over de regio van deze bibliotheken gezocht naar bronnen, zoals bijvoorbeeld de Twente Collectie in Enschede. Door de samenvatting aan de achterkant van de boeken te lezen kon vaak een goede inschatting gemaakt worden van de bruikbaarheid voor het onderzoek.

Ook een aantal van de gedichten is verzameld door in bibliotheken te zoeken naar verschillende werken. In bundels van Twentse dichters is gezocht naar gedichten die zij hebben geschreven over hun geboortestreek. Omdat het doorlezen van deze bundels vaak niet een erg effectieve manier bleek te zijn om deze cases te verzamelen is daarnaast gebruik gemaakt van het online kenniscentrum van de Vereniging Oudheidkamer Twente, de 'Twentse Taalbank'. Deze databank is opgericht met het als doel het behouden van geschriften en geluidsopnames in het Twents welke anders verloren dreigden te gaan.⁴⁴ Door in de taalbank te zoeken op het trefwoord 'Twente' zijn een aantal gedichten gevonden die gebruikt zijn in het onderzoek.

Voor de verzameling van de streekmuziek van Twente is allereerst gebruik gemaakt van YouTube, waar gezocht is op verschillende steekwoorden en waar een soort sneeuwbalmethode is toegepast met behulp van de gerelateerde zoekopdrachten die de site als suggestie geeft. Hoewel deze methode enkele cases heeft opgeleverd, was dit niet de meest praktische methode, aangezien veel van de zoekresultaten geen bruikbare cases bevatte. Vervolgens is de site in combinatie gebruikt met de Twentse Taalbank waar een redelijk aantal streekliederen over Twente te vinden was. Omdat een aantal van deze liederen niet op de site te vinden waren, is tot slot gebruik gemaakt van de app Spotify om de nummers op te zoeken. Ook door binnen de app op het trefwoord 'Twente' te zoeken is een aantal bruikbare liederen gevonden.

Bij het doorlezen van werken geschreven in het Twents dialect is regelmatig het digitale programma Dialecticon Twents van van der Vliet gebruikt ter controle en voor het opzoeken van onbekende Twentse woorden.⁴⁵

2.4. Discussie

In dit onderzoek zijn per kunstvorm cases geselecteerd om te achterhalen hoe Twente wordt beschreven en verbeeld in de kunst. Een voorbeeld van een manier om dit te onderzoeken is het verzamelen van een zo groot mogelijk aantal cases per kunstcategorie om vervolgens te kunnen zien wat de meest voorkomende elementen zijn die Twente beschrijven of verbeelden. Gezien de omvang van het huidige onderzoek is het echter niet haalbaar om een groot aantal cases te onderzoeken. Daarom is ervoor gekozen om het aantal cases per categorie op ongeveer twintig te houden. Bij de gedichten en liederen ligt het aantal cases iets hoger, omdat in deze categorieën aanvankelijk enkele werken extra zijn verzameld, zodat later voor de twintig meest bruikbare cases gekozen kon worden. Aangezien voorafgaand aan de selectie de cases al in de analyse waren meegenomen en het niet veel meer tijd kostte, is er uiteindelijk voor gekozen om de extra cases ook mee te nemen in het onderzoek.

Het gevaar van een willekeurige keuze tussen een aantal werken in combinatie met een beperkt aantal cases, is het feit dat er een kans bestaat dat de beschrijvingen of verbeeldingen slechts een deel in plaats van de volledige Twentse identiteit laten zien die in de literaire kunst te vinden is. Om

⁴⁴ Oudheidkamer Twente, www.oudheidkamertwente.nl/Twentse%20Taalbank.

⁴⁵ Van der Vliet 1998.

dit te voorkomen is tijdens het verzamelen van de cases geprobeerd de werken te kiezen waarin zo veel mogelijk aspecten van de streek worden benoemd. Een bijkomend nadeel van deze manier van dataverzameling, is dat de uitkomst beïnvloed wordt door de onderzoeker. Desondanks wordt gebruik gemaakt van deze methode, omdat in dit geval getracht wordt vertekening door willekeurige dataverzameling te voorkomen.

Verder zijn op basis van het vergelijkbare uiterlijk van gedichten en liederen de twee categorieën op dezelfde manier behandeld in het onderzoek. Hierbij is een kanttekening gemaakt over het vaak voorkomen van herhaling in liederen en het weglaten van de elementen in de herhaalde regels of refreinen in het onderzoek. De categorieën gedichten en liederen zijn vervolgens op eenzelfde wijze behandeld. Hoewel het gemiddelde aantal verwijzingen in de liederen wat lager ligt dan bij de gedichten, wordt het aantal elementen door de correctie voor de herhaling verder gereduceerd. Ondanks dat de categorieën verder op dezelfde manier behandeld zijn, is het van belang om de onderlinge verschillen tussen de kunsten in gedachten te houden.

Daarnaast blijft voor de uiteindelijke vergelijking tussen de literaire kunsten ook de vergelijking met de categorie verhalen ingewikkeld doordat de structuur en de rol van de elementen in de werken wezenlijk anders zijn.

In dit onderzoek zijn eventuele indirecte verwijzingen naar Twente niet meegenomen in de analyses, vanwege de mogelijk verschillende manieren waarop deze verwijzingen opgevat kunnen worden. Deze subjectiviteit komt vaker voor in vergelijkbare onderzoeken. Vooral als het om non-verbale kunstwerken gaat, is het moeilijk om zeker te weten wat de kunstenaar voor ogen had wanneer de motivatie en gedachte achter het werk onbekend zijn. Desondanks zijn de indirecte verwijzingen buiten het onderzoek gelaten, aangezien het slechts om een klein aantal gaat en de invloed hiervan op de analyses niet erg groot wordt geschat.

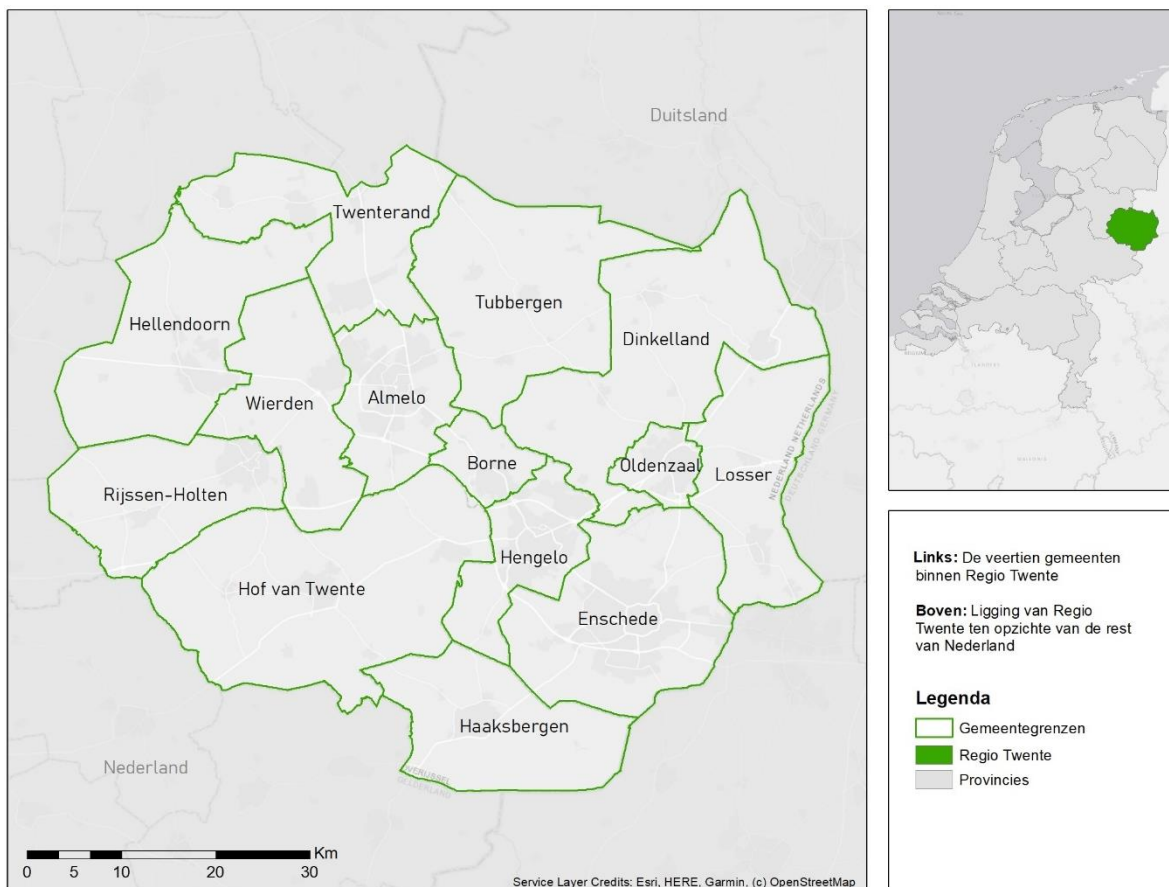
In Paasi (2003) staat een valkuil benoemd in onderzoeken omtrent identiteit waarbij er teveel gelet wordt op het achterhalen van de regionale identiteit uit verschillende media of kunsten. Hierbij wordt de sociale component die een rol speelt in de identiteitsvorming van een streek vaak uit het oog verloren.⁴⁶ In het huidige onderzoek is daarentegen niet geprobeerd dé Twentse identiteit uit de literaire kunsten te halen, maar is er vooral gekeken naar de manier waarop de identiteit in deze kunsten gerepresenteerd wordt. Hierbij wordt slechts een beeld gevormd van de Twentse identiteit zoals deze in de literaire kunst geschetst wordt. Door hier goed bij stil te staan, wordt voorkomen dat door middel van dit onderzoek een kortzichtig en gegeneraliseerd beeld van de Twentse identiteit uit de verschillende kunstwerken wordt gehaald.

Daarnaast is in dit onderzoek aandacht besteed aan de menselijke invloed in de identiteitsvorming. Hiervoor is de rol van het sociale component zo duidelijk mogelijk uiteen gezet in de inleiding. Ondanks dat in het onderzoek niet alle persoonlijke ervaringen en interesses van verschillende actoren in acht genomen kunnen worden, helpt het om iets gerichter te kunnen bekijken hoe de streek door verschillende mensen geïnterpreteerd kan worden. Echter, om na aanleiding van dit soort onderzoek uitspraken te kunnen doen over regionale identiteit aan de hand van de resultaten, is het nodig om een grote groep respondenten te interviewen over hun kijk op de regionale identiteit. Dit in combinatie met de analyse van de verschillende literaire kunstwerken schept een completer beeld van de regionale identiteit, gezien vanuit een kunstzinnig oogpunt. Wederom is gezien de beperkte omvang dergelijk uitgebreid onderzoek niet mogelijk. Vandaar is ervoor gekozen om gebruik te maken van diepte interviews met de auteurs van twee verschillende werken waarin onder andere gevraagd werd naar de eigen waargenomen Twentse identiteit.

⁴⁶ Paasi 2003, 480.

3. Introductie Twents landschap

Om iets te kunnen zeggen over de beeldvorming en identiteit van de streek door middel van kunst, is het noodzakelijk om voldoende achtergrondkennis te hebben van het gebied. Door deze feiten te vergelijken met hoe een beeld van Twente geschilderd wordt in de verschillende kunstvormen, is te achterhalen welke landschappelijke en culturele elementen van de streek voor mensen van belang zijn en uiteindelijk bepalend zijn voor de identiteit. Ten eerste is de grens van de streek weergegeven in onderstaande afbeelding (afbeelding 3.1). Twente grenst aan twee andere Nederlandse streken met in het zuiden de Achterhoek en in het (noord-)westen Salland. Hoewel op deze kaart de bestuursgrens te zien is van Regio Twente, een samenwerkingsverband tussen veertien gemeenten⁴⁷, wordt de streek aan de westkant ook door velen begrensd door middel van landschapkenmerken. Hierbij worden de rivier de Regge en de Sallandse Heuvelrug, zoals de naam al doet vermoeden, gerekend tot de natuurlijke grenzen vanaf waar Salland begint.⁴⁸

Afbeelding 3.1 De ligging van de streek Twente

In dit hoofdstuk komen enkele hoofdthema's aan bod. Ten eerste wordt onder 'natuurlijke elementen' de ondergrond en geomorfologie van Twente behandeld. Vervolgens wordt in relatie tot deze natuurlijke elementen het cultuurlandschap beschreven. Hierbij wordt gekeken op welke manier en met welk doeleinde het landschap gecultiveerd is en worden bovendien de verschillende nederzettingvormen in de streek beschreven.

⁴⁷ Kennispunt Twente z.d., <https://www.kennispunttwente.nl/>.

⁴⁸ Projectgroep Twente 2000, <https://www.oocities.org/twentschgenootschap/gebiedsstudietwente.htm>.

3.1. Natuurlijke elementen

Twente kent een aantal verschillende hoofdlandschappen. Het gebied bestaat grotendeels uit een stuwwallandschap, afgewisseld met dekzandlandschappen. Daarnaast vind men in het zuiden een klein gedeelte van het Oost-Nederlands Plateau terug. Doordat de Regge en de Dinkel het gebied doorsnijden, treft men op deze plekken een beekdallandschap aan.

Ondergrond

De Twentse bodem is een samenstelling van sedimentlagen die hun oorsprong vinden in verschillende perioden. De oudste sedimentafzetting die in de bodem aanwezig is, stamt uit het laat-carboon en bevindt zich op een diepte van duizend tot tweeduizend meter onder het oppervlakte.⁴⁹ Dit zijn verschillende kalkrijke lagen en een laag steenkool die zich heeft gevormd doordat veenlagen onder hoge druk hebben gestaan.⁵⁰ Uit de daarop liggende lagen is op te merken dat Twente enkele tijdsperiodes invloed heeft gehad van de zee. Uit het perm zijn indampingsgesteenten terug te vinden in de streek, zoutlagen van de zogenoemde Zechsteinafzetting. In het trias kon door de kenmerkende bekkendaling in deze periode een laag fijn zand en klei afgezet worden, wat Bontzandsteen wordt genoemd. Op deze afzetting volgde een periode van transgressie waarbij wederom een zoutlaag afgezet kon worden. Deze Rötzoutlaag is tegenwoordig nog van economisch belang voor Twente, aangezien er tot op de dag van vandaag zout wordt gewonnen bij Boekelo. Dit is in het landschap terug te zien door de vele zouthuisjes die er te vinden zijn (afbeelding 3.2). Later zijn door de goede verbinding met de zee lagen afgezet die behoren tot het Muschelkalk. Kenmerkend aan deze afzettingen is het grote fossielen gehalte.⁵¹ In het jura heeft Twente zich op een overgang tussen twee bekkens bevonden, het Centraal Nederlands Bekken en het Nedersaksisch Bekken. De omstandigheden in de bekkens hebben ervoor gezorgd dat er verschillen bestaan in de gelaagdheid aan beide kanten. Hoewel erosie aan de west kant van de overgang ervoor heeft gezorgd dat de afzettingen uit het jura verdwenen zijn, zijn in Oost-Twente sedimentatiegesteenten terug te vinden met grind, zand, kleien en mergel met gips⁵². Vanaf het krijt, door een stijging in de zeespiegel en het vollopen van de bekkens, heeft in Twente in plaats van erosie juist veel afzetting van lagen plaatsgevonden. Er liggen twee soorten zandsteen die van belang zijn voor de waterwinning in het gebied, doordat zij een groot waterdoorlatend vermogen hebben. Ook hebben de Bentheimer en Gildehaus zandstenen lagen een grote invloed gehad op het uiterlijk aan het oppervlak van Twente, doordat vele kerken en oude boerderijen uit dit materiaal vervaardigd zijn. Later zijn deze lagen zandsteen bedekt door meer fijnkorrelige afzettingen zoals mergel en kalksteen, maar door sterke

Afbeelding 3.2 Zoutwinning in Twente in de zouthuisjes nabij Boekelo

⁴⁹ Geluk 1993, 17.

⁵⁰ Geluk 1993, 22.

⁵¹ Geluk 1993, 28.

⁵² Geluk 1993, 29.

erosie zijn de bovenste lagen weer volledig geërodeerd waarna tevens sommige zoutstructuren (bijvoorbeeld bij Weerselo en Deurningen) aan de oppervlakte kwamen te liggen⁵³.

Het tertiair heeft wat betreft de bodem het meeste invloed gehad in Twente. Net als in de Achterhoek en Zuid-Limburg zijn in de streek tertiaire afzettingen aan het oppervlakte te vinden.⁵⁴ Dit is toe te schrijven aan het feit dat de quartaire afzettingen die op de tertiaire lagen afgezet waren, door het landijs in de Saale ijstijd zo'n 200.000 à 150.000 jaar geleden uit de oorspronkelijke positie geschoven werden.⁵⁵ Omdat er in het tertiair sprake was van een subtropisch klimaat, is er veel zeeklei afgezet in deze periode waarin vele fossielen terug te vinden zijn.⁵⁶

De meest recente tijdsperiode, het quartair, heeft in tegenstelling tot de voorgaande perioden voornamelijk rivierafzettingen in Twente achtergelaten. De afgezette lagen bestaan hierbij veelal uit grind. Drie verschillende sedimenttypen die afgezet zijn in het quartair zijn Rijn- en Maasafzettingen, Oostelijke rivierafzettingen en afzettingen door het landijs. De afzettingen van de zuidelijke riviersystemen worden gekenmerkt door witte, ondoorzichtige kwarts, grijze kwartsieten en afgeronde vuurstenen. Het Baltische riviersysteem bevat tevens ondoorzichtige kwarts, maar bevat verder zwarte, fijnkorrelige gesteenten als porfieren en lydiet. Tot slot zijn naast de rivierafzettingen ook landijsafzettingen in Twente achtergelaten in het quartair. Deze keileem en smeltwaterafzettingen bestaan uit kristallijn materiaal, vuursteen en krijtkalk uit Scandinavië en Denemarken vanwaar het landijs Nederland bereikte.⁵⁷

In de afzettingen die zich aan het oppervlakte van Twente bevinden, zijn drie algemene bodemtypes te onderscheiden welke weer tot kleinere subtypen terug te brengen zijn. Ten eerste zijn er arme podzolbodems terug te vinden. Dit zijn typerende bodems voor de lager gelegen jonge heideontginningen (veldpodzol), hogere dekzandruggen in laaggelegen bos- of heideterreinen (haarpodzol) en lager gelegen, natte akkergronden met een dunne plaggenlaag (laarpodzol).⁵⁸ Het tweede veel voorkomende type zijn de eerdgronden. Naast de beekkeerdgronden die zich op natuurlijke wijze gevormd hebben in de beekdalen, zijn de eerdgronden te vinden op de plekken waar de mens vroeger de akkers met plaggen opgehoogd hebben, welke in Twente de naam 'essen' dragen. Tot slot zijn er, ondanks de vele veenontginningen die door het hele land plaatsvonden, nog resten van de veengronden terug te vinden.⁵⁹

⁵³ Geluk 1993, 30.

⁵⁴ Stouthamer *et al.* 2015, 101.

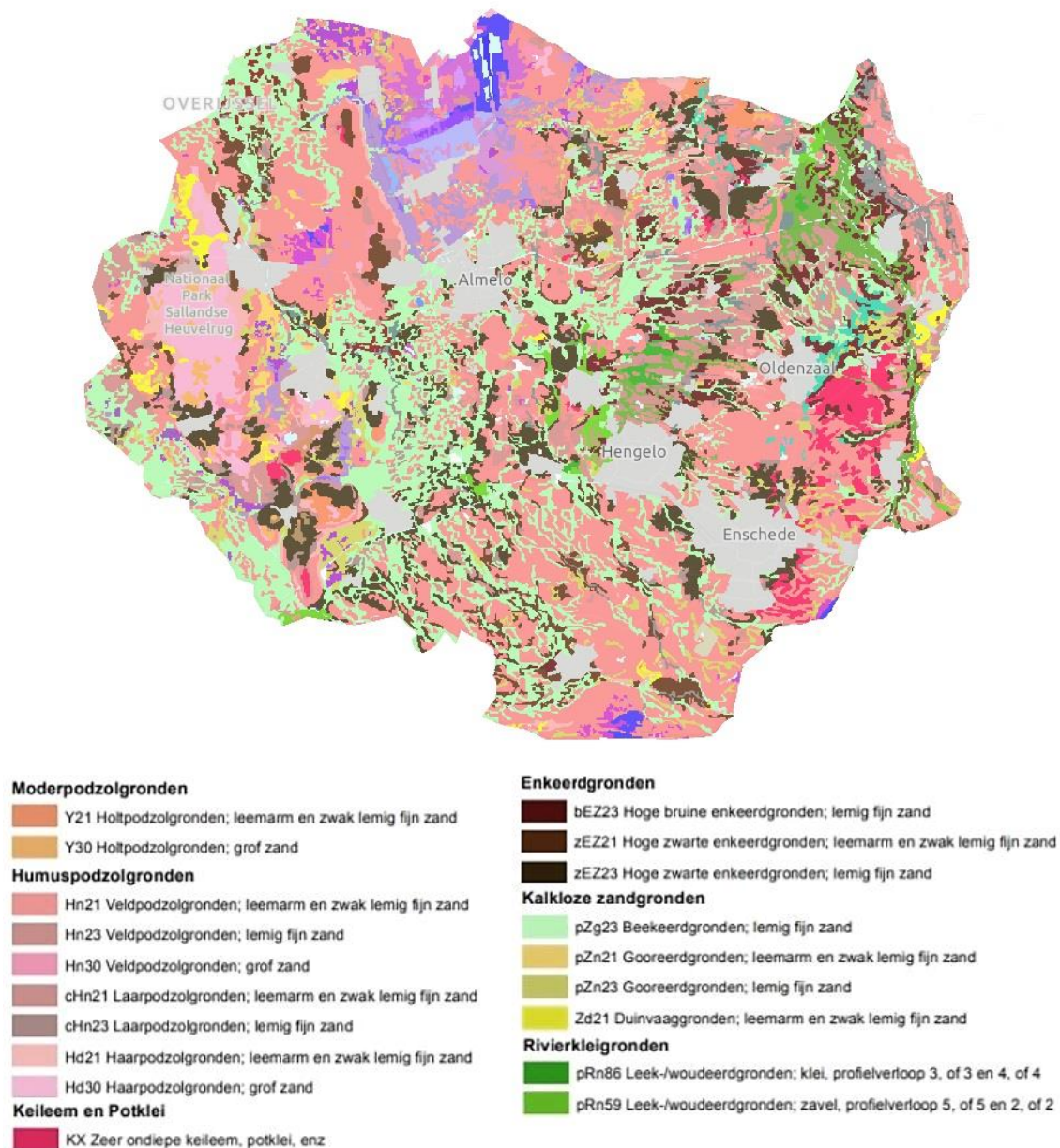
⁵⁵ Kerkhoff 1993, 101-103

⁵⁶ Zuidam 2019, 17.

⁵⁷ Huissteden & Rappol 1993, 56-58.

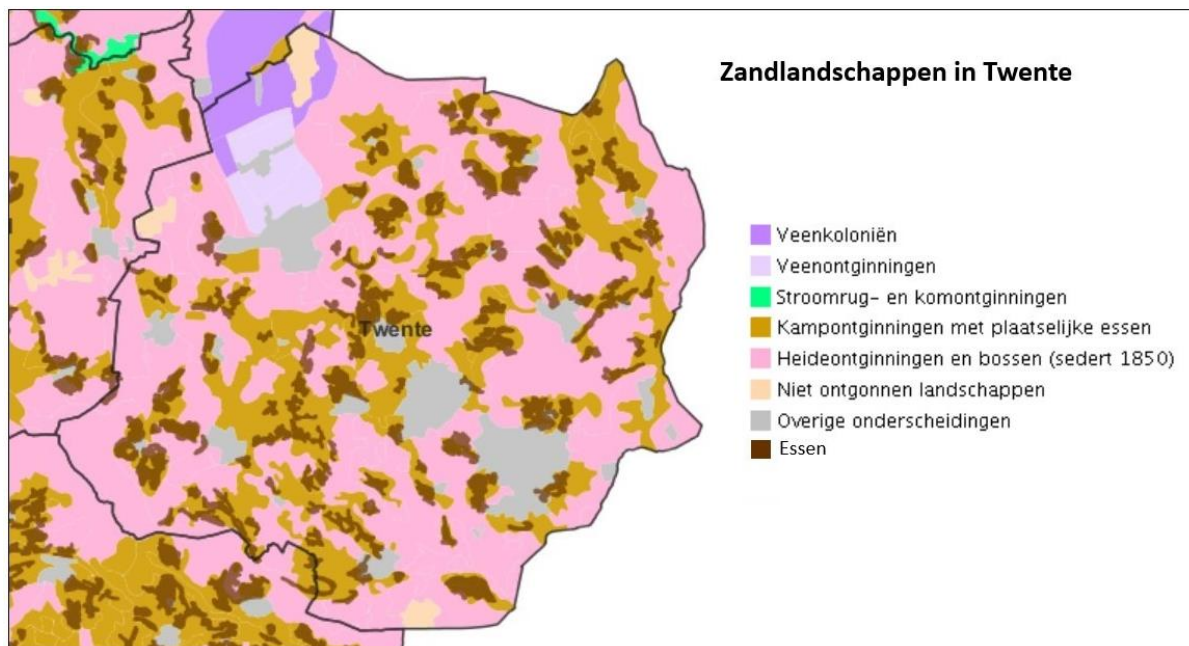
⁵⁸ Zuidam 2019, 22-23.

⁵⁹ Zuidam 2019, 23-24.

Afbeelding 3.3 Bodemkaart van Twente met namen van enkele steden en legenda met de meest aanwezige bodems

Hierboven is een bodemkaart te zien van Twente (afbeelding 3.3). Wat opvalt, is dat de roze-oranje tinten het meest aanwezig zijn. In de legenda is te zien dat dit podzolbodems zijn welke bestaan uit verschillende bestandsdelen. Daarnaast liggen groene kleuren ook veel verspreid over de kaart. Deze kleuren kunnen verklaard worden met de ligging van de waterlopen in de streek. Waar de meeste waterlopen hebben gezorgd voor beekerdgronden welke opgebouwd zijn uit lemig, fijn zand, is te zien dat de rivier de Dinkel aan de rechter kant van de kaart een smaller afzettingsgebied heeft dat wordt gerekend onder de 'rivierkleigronden' en waar dus vooral klei wordt afgezet. Voor de rest zijn er op de kaart vrij gefragmenteerde bodemlagen te ontdekken zoals de enkeerdgronden. Wanneer vergeleken wordt met onderstaande afbeelding is te zien dat de donkere "vlekken" op de bodemkaart overeenkomen met de essen (afbeelding 3.4). Tevens valt in het noorden van de kaart de roze/paarse kleur op. Deze kleuren geven op de kaart de veengronden aan waarbij op de plekken van de meest donkere paarse kleur veen is ontgonnen.

Afbeelding 3.4 Het ontginningslandschap en huidige essen in Twente (binnen de grenzen van het Panorama Landschap initiatief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Geomorfologie

In het quartair hebben de laatste drie ijstijden, welke hun invloed ook op de Nederlandse bodem hebben uitgeoefend, ervoor gezorgd dat de meest voorkomende landschappen in Twente de stuwwal- en dekzandlandschappen zijn. Het glaciaal dat de grootste invloed heeft gehad op het reliëf is het Saalien waarin het landijs oprukte, onder andere in Twente.⁶⁰ Vanaf de Saale ijstijd hebben de grote ijsmassa's hun druk uitgeoefend op het Nederlandse landschap. In de zandlandschappen in het oosten van het land zijn de verspreide stuwwallen uit het Saalien de meest opvallende onderdelen van het reliëf in het landschap.⁶¹ In het onderzoeksgebied bevinden de grootste stuwwallen zich aan de west- en oostkant.

Tijdens het Eemien zijn de glaciale afzettingen die erosiegevoelig waren veelal door de rivieren geërodeerd, waardoor het landschap weer egaliseerde. Later zijn tijdens het Eemien deze erosie en het weer afzetten van deze materialen afgenomen en heeft meer veengroei plaatsgevonden. Ook heeft door de chemische verwerking als gevolg van de afname in erosie, uitputting van de bodem plaatsgevonden en is er een toename geweest in heide en naaldboom soorten.

Ook in het Weichselien is Twente niet door landijs bedekt geweest. Doordat Nederland in dit glaciaal zich omvormde tot een poolwoestijn, heeft een verdere egalisering van de oppervlaktevormen plaatsgevonden. Tevens zijn de tussenliggende laagten die overbleven in het landschap met een dekzandpakket opgevuld met zand uit rivierbeddingen en het Noordzeebekken.⁶²

Flora en fauna

Tot aan de tijd waarin de eerste landbouwers zich in het gebied vestigden, bestond Twente voornamelijk uit verschillende soorten bossen. Op vochtige plekken zoals beekdalen ontstonden elzenbroekbossen terwijl in andere grotere delen van het landschap gemengde loofbossen voorkwamen met iepen, lindes en voornamelijk eiken. Op schrale, drogere gronden waren dennenbossen te vinden en in gebieden waar juist slecht ontwaterd kon worden door bijvoorbeeld

⁶⁰ Stouthamer *et al.* 2015, 181.

⁶¹ Barends *et al.* 2010, 151.

⁶² Huissteden & Rappol 1993, 62-66.

keileem in de bodem, kon hoogveen ontstaan. Vanaf het Subboreaal heeft de mens in Twente een toenemende invloed gehad op het landschap. Er ontstonden meer open plekken in de voorheen gesloten landschappen. Deze bevonden zich vooral op de hoge en droge zandgronden waar men op kleine schaal gewassen ging verbouwen zoals granen.⁶³

Vanaf de Romeinse tijd zijn de bossen op grotere schaal gekapt, vooral op dekzandruggen en de Sallandse Heuvelrug. Op deze ruggen en de flanken van de stuwwallen werd aan landbouw gedaan waardoor de gronden snel uitgeput raakten en heidevelden konden ontstaan. In de late middeleeuwen neemt de menselijke invloed op het landschap alsmaar toe. Het aantal nederzettingen werd groter en doordat de landbouw op dezelfde gebieden werd voortgezet, zijn de heidegebieden in aantallen en in omvang gegroeid. In deze periode zijn tevens de lager gelegen broekbossen ontgonnen en zijn deze gebieden gebruikt als graslanden. In de nieuwe tijd, vanaf ongeveer 1900, blijft een volledig door de mens gecreëerd landschap over. Op droge gronden bevinden zich vooral akkers en grote heidevelden met hier en daar kale stuifzandvlakten. Hoewel de dennenbossen sinds het vroege/midden-neolithicum in omvang afnamen, zijn in deze periode op deze plekken weer dennen geplant voor houtbouw. Op enkele plekken komen nog restanten van loofbossen en elzenbroekbossen voor en de grasvlakten worden in het oosten van de streek veel omringt door houtwallen. De hoogveengebieden die in Twente voorkwamen zijn in omvang afgenomen door verdroging en ontginning.⁶⁴

Een belangrijke ontwikkeling in de landbouw in de streek was het toepassen van plaggenbemesting in de middeleeuwen waardoor de akkers vaker achter elkaar gebruikt konden worden. Hierdoor werd de heide een waardevolle plek om de schapen te laten grazen en de plaggen van te steken.⁶⁵ Tot aan de opkomst van de kunstmest en de hierdoor grootschalige heideontginningen betekende de aanwezigheid van veel uitgestrekte heidegebieden dan ook dat er een groot aantal schapen gehouden werd.⁶⁶ Naast de rogge dat in de streek heel belangrijk is geweest waren andere gewassen die in Twente voorkwamen haver, boekweit, bonen, knollen en vlas maar ook fruit als appels en mispels.⁶⁷ In de tweede helft van de twintigste eeuw kwam er een eind aan de “eeuwige roggebouw” toen de veevoedergewassen als snijmaïs hun intrede deden in het Twentse landschap.⁶⁸ Vee dat tegenwoordig veel te zien is in het Twentse landschap zijn de koeien. De invloed die de veehouderij op het landschap heeft, zijn de open velden waarop het vee kan grazen, maar ook de juist hoger begroeide akkers met mais dat in het veevoer verwerkt wordt.

Naast de veeteelt komen ook andere diersoorten voor in het Twentse landschap. Soorten die gedijden in de vroegere oerbossen die in de streek voorkwamen zijn wolven, edelherten en wilde zwijnen. Door de invloed van de mens waren deze grotere diersoorten in de achttiende eeuw al uit het Twentse landschap verdwenen. Daarnaast komen soorten als de das, boom- en steenmarter zeer sporadisch voor in de streek en ook vleermuizen en enkele kleine muissoorten zijn erg kwetsbaar. Soorten als de mol, bruine rat en de ree doen het nog goed in het huidige landschap waarin ook, hoewel minder gewenst, exotische diersoorten als de muskusrat, wasbeer en nerts zich hebben gevestigd.⁶⁹

⁶³ Bouman *et al.* 2013, 22-26.

⁶⁴ Bouman *et al.* 2013, 27-33.

⁶⁵ Koers 2006, 13.

⁶⁶ Koers 2006, 104.

⁶⁷ Zuidam 2019, 47

⁶⁸ Koers 2006, 247.

⁶⁹ Koers 2006, 1291.

3.2. Cultuurlandschap

In combinatie met de natuurlijke elementen maakt de mens een groot deel uit van de Twentse geschiedenis. Sporen van de menselijke invloeden door de tijd heen zijn nu nog in het landschap terug te zien en maken een groot deel uit van wat tegenwoordig gezien wordt als de Twentse identiteit.

Es- en kampontginningen

Naast de stuwwallen en dekzandruggen die de laatste ijstijden voor het glooiende landschap in Twente hebben gezorgd, heeft de mens zelf ook invloed gehad op het reliëf. Enkele honderden jaren voor het begin van de jaartelling maakten landbouwers gebruik van kleine, vierkante akkertjes op gekapte plekken in het oerbos om gewassen op te verbouwen. Omdat de akkertjes na de oogst nog weinig vruchtbaar waren en er geen gebruik werd gemaakt van mest, werd de bovenste grondlaag van de akker af gehaald en aan de randen gelegd, zodat er wallen om de akkers ontstonden. Om praktische redenen werden deze raatakkers rond 200 na Christus niet meer gebruikt.⁷⁰ Wel zijn restanten van deze wallen terug te vinden in het hedendaagse landschap, bijvoorbeeld op de heide bij Vasse.

In de tijd daarna werd het gebruikelijk om gewassen te verbouwen op grotere akkers gelegen op dekzandkopjes waarbij onderscheid gemaakt kan worden tussen de kampen en essen. Kampen zijn kleine, zogenaamde 'eenmansakkertjes' die afgeperkt waren om de gewassen te beschermen tegen wildvraat en om te voorkomen dat de grond verwaaide. Anderzijds zorgden de houtwallen er ook voor dat het eigen vee niet ontsnapte. Veelvoorkomende plantsoorten zijn hier eiken, elzen en hazelaars als hogere vegetatie en struikgewas met doorns zoals bramenstruiken en mei- en sleedoorn.⁷¹ Naast het gebruik van eiken als afrastering werden deze ook vaak gebruikt als hakhout. Het kleinschalige kampenlandschap dat op deze manier ontstaat wordt ook wel het coulisselandschap genoemd. Naast de kleinschalige kampen ontstonden ook de grotere, aaneengesloten akkercomplexen.⁷² Door de periode van ontginningen ten behoeve van de landbouw zijn de oorspronkelijke oerbossen die in Twente te vinden waren in de loop van de tijd volledig verdwenen.⁷³ Om elk jaar een goede oogst te behalen is men sinds de elfde eeuw de akkers gaan ophogen met plaggen en schapenmest.⁷⁴ Door de plaggenbemesting zijn op sommige plekken de essen tot circa honderd centimeter opgehoogd boven het oorspronkelijke oppervlak. Hoewel er niet meer zo veel zijn als vroeger, zijn de kampen en essen nog steeds in het hedendaagse Twentse landschap terug te zien (afbeelding 3.4).

Bestuurseenheden

In het verleden is Twente op verschillende manieren ingedeeld. Vanaf ongeveer de negende eeuw is de streek enige tijd een graafschap geweest. Toen deze rond 1250 opgeheven werd, is Twente onder heerschappij van de bisschop van Utrecht naast de drostambten Land van Vollenhove en Salland (samen het huidige Overijssel) onderdeel geweest van het Oversticht.⁷⁵ Hierin bevonden zich enkele kerspelen. In deze kerkelijke bestuur regio's werd aanvankelijk recht gesproken door de drost die hiervoor de verschillende gebieden bezocht. Uit praktische overweging zijn later richters aangesteld welke in verschillende kerspelen recht spraken. Het drostambt Twente werd hierop ingedeeld in

⁷⁰ Boin 1986, 32.

⁷¹ Stichting Landschapsbeheer Gelderland, landschapsbeheergelderland.nl/kampenlandschap/.

⁷² Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, www.landschapinnederland.nl/ontginningstypen#Kampontginningen%20met%20plaatselijk%20essen.

⁷³ Wonink, 1980, 33.

⁷⁴ Wonink 1981.

⁷⁵ Kokhuis 2012, 52.

Op een nog kleinschaliger niveau bestond er een al oudere indeling in de zogenaamde boer- of buurschappen. Dit waren samenwerkingsverbanden tussen de inwoners van een nederzetting die op agrarisch gebied op elkaar aangewezen waren, vooral wanneer de nederzetting zich in een iets afgelegen gebied bevond. Later zijn de organisaties zo ontwikkeld dat ook de bewoners die niet werkzaam waren in de agrarische sector tot de buurschappen behoorden.⁷⁸ Evenals in andere gebieden in Oost-Nederland ontstond na aanleiding van een toename van de bevolking in de negende eeuw het markestelsel (afbeelding 3.5). De marken bestonden uit een groepen boeren hoeven die gezamenlijk de woeste gronden benutten en beheerden.⁷⁹ De rechten en plichten binnen de marken werden vastgelegd in de markeboeken en gehandhaafd door de boermannen en de marke- of holtrichter.⁸⁰ Er bestaan verschillende theorieën over de verhouding tussen de buurschappen en de marken in Twente. Het wisselende gebruik van de begrippen 'buurschap' en 'marke' in oude geschriften doet vermoeden dat het markestelsel geleidelijk aan gevormd is uit steeds ontwikkelende buurschappen. De toename in bevolking en ontginningsdruk zou in deze de verklarende factor kunnen zijn voor de verschuiving naar de focus op beheer van woeste gronden⁸¹.

⁷⁶ Zuidam 2019, 35.
⁷⁷ Hendriks 1960, 97-136.
⁷⁸ Zuidam 2019, 37-37.
⁷⁹ Kokhuis 2012, 43.
⁸⁰ Voornveld 1990, 20.
⁸¹ Zuidam 2019, 38.

Huidig landgebruik

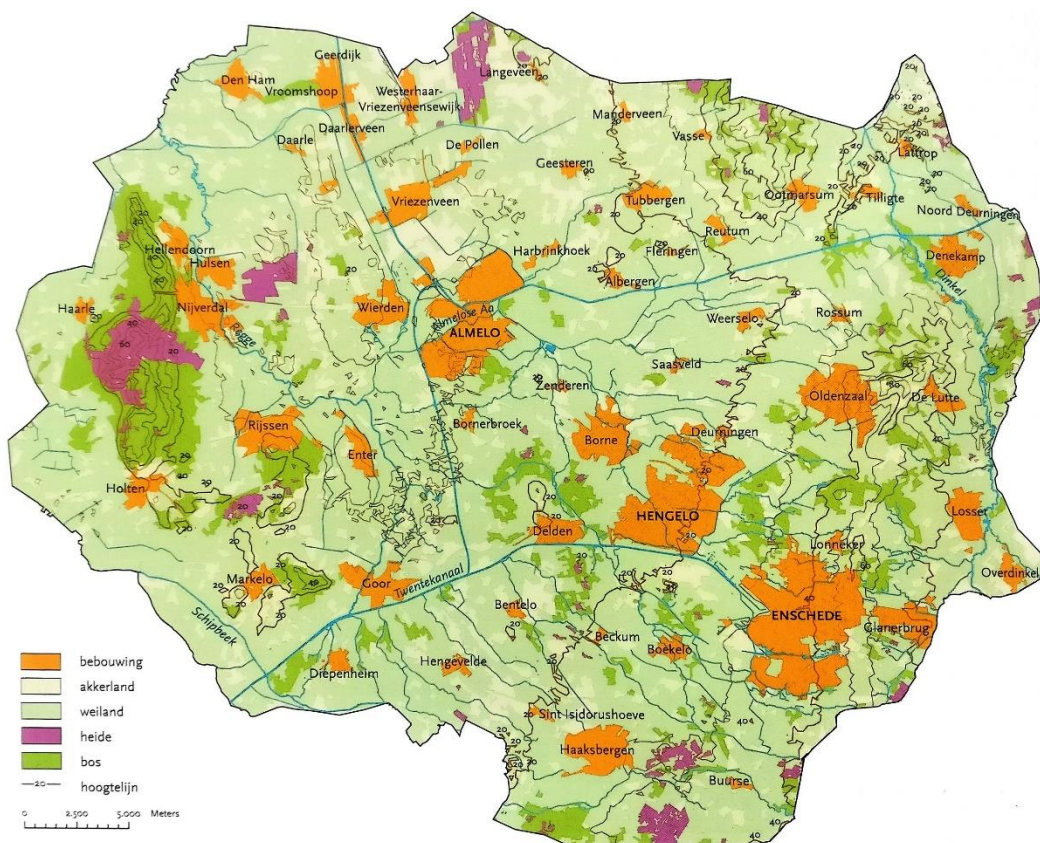
In de loop van de tijd is er het een en ander veranderd in het landgebruik in Twente. Door de grootschalige ontginningen is de uitgestrekte heide die in de voorgaande jaren verspreid door de streek volop aanwezig was, grotendeels verdwenen. Op de bouwlanden die hiervoor in de plaats kwamen zijn veel graanproducten als rogge verbouwd. Tegenwoordig staat het landschap meer in het teken van de veehouderij. Naast het grondgebruik als weiland, wordt er veel maïs verbouwd voor de verwerking in veevoer. Van het totale oppervlak van Twente wordt 70% gebruikt voor de landbouw. De melkveehouderij beslaat hiervan het grootste gedeelte.

Veranderingen in het landbouw- en milieubeleid en de toenemende bebouwing en verstedelijking in de regio maken dat de landbouw in Twente in de toekomst voor veranderingen komt te staan. Circa 12% van de streek is bebouwd, met als grootste kernen de steden Almelo, Enschede en Hengelo.

Hoewel verstedelijking voorkomt, verloopt dit wel minder snel dan in andere regio's.

Naast de landbouw en bebouwing maken de bos- en natuurgebieden in Twente ongeveer 15% uit van het totale oppervlakte van de streek.⁸²

Hieronder is het huidige grondgebruik in Twente in kaart weergegeven (afbeelding 3.6). Wat opvalt in deze weergave is dat de bouwlanden zich vooral bevinden in het noorden en dat in de rest van de streek de weilanden overheersen en meer bossen voorkomen.

Afbeelding 3.6 Het huidige grondgebruik en topografie van Twente

⁸² Waterschap Regge en Dinkel 2009, 13.

Dorpsvormen

In de streek zijn enkele verschillende nederzettingstypen terug te vinden. De in Twente het meest voor de hand liggende en oude, permanente nederzettingenvorm is het esdorp. Hiervan zijn vier verschillende hoofdvormen te onderscheiden. Toen de landbouwmogelijkheden verbeterden en het landbouwsysteem van raatakkers en zwervende erven niet meer werd toegepast, begonnen zich deze vaste nederzettingen te vormen. Wanneer land ontgonnen werd en gebruikt werd als es, ontstond er naast de gemeenschappelijke landbouwgrond een groepje boerderijen dat bij vestiging van nieuwkomers kon uitgroeien tot een dorp. Dit eerste type esdorp wordt een kernesnederzetting genoemd. Doordat ook vele kampongtingingen in deze tijd plaatsvonden, ontstonden in sommige gevallen de zogenaamde kransesnederzetting. Hierbij vestigden de inwoners zich rondom de es, zodat men zich zo dicht mogelijk bij hun deel van de gemeenschappelijke grond bevond en had men tevens naast de es en het erf de individuele kampen. Hiermee ontstond een afwisselend landschap: de open, gemeenschappelijke essen omringd door afgeschermden, individuele kampen. Een duidelijk voorbeeld hiervan is het dorp Usselo (afbeelding 3.7, links). Met de mechanisatie en de afname van het aantal inwoners dat werkzaam was in de agrarische sector, is er een dorpskern ontstaan ten westen van de Usseler Esch.

Afbeelding 3.7 Links: De Usseler Esch omgeven door het kransesdorp Usselo. Rechts: De losse esnederzetting Wierden met de twee satellietdorpen 't Loo en Huurne

Een voorbeeld van het derde type esdorpen, is het dorp Wierden en zijn twee dochternederzettingen 't Loo en Huurne (afbeelding 3.7, rechts). Wat opvalt is dat door de satelliet dorpen van Wierden de nederzetting een wat vrijere structuur heeft dan de kern- en kransesnederzettingen. Het groepje nederzettingen wordt gerekend tot het type 'losse esdorpen'.

Het laatste esdorptype komt voor op de flanken van de stuwwallen in de streek: de zogenaamde flankesdorpen. Hierbij liggen de dorpen in een lint aan de lagere kant van de es.⁸³

Naast de dorpen die in de buurt van een es zijn gevormd, zijn er ook nederzettingen ontstaan door het gebruik van de kampen in de streek. Doordat deze bouwlanden voor individueel gebruik waren, ontstond op deze manier een veel verspreidere nederzetting. Deze essenzwerm- of kamphoevennederzettingen ontstonden veel in de buurt van de Dinkel. Een voorbeeld hiervan is het dorp Lattrop (afbeelding 3.8).

⁸³ Voornveld 1990, 63; Zuidam 2019, 45.

Afbeelding 3.8 De essenzwormnederzetting Lattrop ten oosten van de Dinkel

Waterwegen

‘Er ligt tussen Dinkel en Regge een land, ons schone en nijvere Twente’. De eerste zin van het Twentse volkslied wordt gewijd aan de meest belangrijke, natuurlijke waterwegen in de streek, de Dinkel en de Regge. Respectievelijk gelegen in het oosten en het westen van Twente, vormen deze rivieren een soort natuurlijke grenzen van de streek. Voor de inwoners hebben de rivieren en tussenliggende beken altijd een belangrijke rol gespeeld. De eerste bewoners vonden in de buurt van de waterlopen bruikbare gronden voor het bewerken van het land. Veel vroegere nederzettingen bevonden zich dan ook op hoogten langs de Regge, de Dinkel en de Buurserbeek, welke gelegen is in zuidelijk Twente.⁸⁴ Later zijn de waterlopen bepalend geweest voor de plaatsing van de verschillende havezaten in Twente. Waar aanvankelijk het water werd gebruikt voor de verdediging, vervulde het later nog slechts een symbolische rol. Ook voor de textielindustrie vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, zijn de waterlopen van groot belang geweest. Door de opkomst van deze industrie is ook de kanalenaanleg sterk toegenomen.⁸⁵

De rivier de Regge ontspringt in het zuiden van Twente bij Diepenheim en stroomt in het westen van de streek tot het uitmondt in de Vecht nabij Ommen.⁸⁶ Talrijke beken zijn verbonden met de Regge waardoor het grootste gedeelte van de streek tot het afwateringsgebied van deze rivier behoort.⁸⁷ Het is dan ook niet verrassend dat de Regge een grote rol heeft gespeeld in de handel met andere gebieden met als voorbeeld de stad Zwolle.⁸⁸ De rivier heeft met veel menselijke invloeden te maken gehad. Zo is tot circa 1400 de Buurserbeek onderdeel geweest van bovenloop van de Regge. Door vergravingen met als doel het bevorderen van de handel met de stad Deventer is als aftakking van de Buurserbeek de Schipbeek ontstaan en is de Buurserbeek zelf afgesloten van de Regge. Later is, om de rivier wat meer naar de hand van de mens te zetten, de Regge tussen 1894 en 1935 gekanaliseerd en werden stuwen aangelegd om de waterstand te kunnen regelen.⁸⁹

De Dinkel is de rivier die zich in het oosten van Twente bevindt. Deze tweede rivier mondt uit in de Duitse kant van de Vecht bij Neuenhaus. De waterloop ontspringt dicht bij de Duitse plaats Rosendahl waarna het via Heek en Gronau Nederland binnen komt stromen ten hoogte van het dorp Glane. In Twente loopt de rivier van het zuiden naar het noorden van de streek dicht langs de Duitse

⁸⁴ Zuidam 1993, 189.

⁸⁵ Zuidam 2019, 122.

⁸⁶ De Regge, www.de-regge.nl/de_Regge/de_rivier.html.

⁸⁷ Kokhuis 2012, 12.

⁸⁸ Kokhuis 2012, 81.

⁸⁹ Zuidam 2019, 15 & 21.

grens totdat het tussen het stadje Ootmarsum en het dorp Lattrop Nederland weer verlaat. Het Dinkeldal heeft zich gevormd in een dekzandlandschap. Het dal is hier ontstaan doordat de smeltwaterafzettingen in het bekken van Nordhorn erg erosiegevoelig waren zodat de rivier zich goed kon insnijden in de ondergrond.⁹⁰ De insnijding van de Dinkel in dit dekzandlandschap is goed te zien in het natuurgebied het Lutterzand. Door het steken van plaggen voor bemesting en waarschijnlijk mede door rivierduinvorming op deze plek zijn in dit gebied stuifzanden ontstaan. Ondanks de aanplanting van vegetatie om verwaaiing van de bodem te voorkomen, is tegenwoordig nog goed te zien hoe de rivier zich in de fijne afzettingen heeft ingesneden.⁹¹ De erosiegevoeligheid van de bodem maakt dat de rivier zich op sommige plekken nog makkelijk, binnen een korte periode kan verleggen.⁹² Deze dynamiek en de overstromingen bij een hoge water afvoer is typerend voor delen van de Dinkel.⁹³

Tot slot kent Twente een aantal waterwegen die met de opkomst van de textielindustrie in de streek een belangrijke rol hebben gespeeld. Om het transport via het water gemakkelijker en sneller te laten verlopen zijn er in de tweede helft van de negentiende eeuw een aantal kanalen gegraven richting de steden die van belang waren voor de handel in textiel. De drie meest belangrijke verbindingen waren hierbij het Kanaal Almelo-Nordhorn, het Overijssels Kanaal en de Twentekanal. Hiervan was het Overijssels Kanaal als eerst klaar. Vanaf 1851 verbond dit kanaal Almelo met Coevorden, Deventer en Zwolle. Vanaf 1904 kwam ook het Kanaal Almelo-Nordhorn in gebruik. Sinds de Twentekanal zijn aangelegd die Almelo en Enschede met de IJssel verbonden en het Kanaal van Almelo naar Nordhorn te smal en ondiep bleek te zijn, werd deze niet langer gebruikt.⁹⁴

Folklore

Twente heeft een aantal culturele kenmerken gekend waarvan sommige tot op de dag van vandaag nog steeds voorkomen. Het uitoefenen van oude tradities komt in vergelijking met stedelijke gebieden veel meer voor op het platteland waar in het algemeen meer aandacht wordt besteed aan de folklore van de streek.⁹⁵ Hoewel de tradities vaak gebruikt worden om Twente te typeren, komen sommige gebruiken ook elders in Nederland of in omliggende landen voor. Dit kan waarschijnlijk deels verklaard worden doordat de Twentse folklore veel Saksische invloeden heeft gekend. Veel van de culturele uitingen hebben dus een lange geschiedenis in de streek. Gezien het grote belang van het geloof sinds de opkomst van het Christendom in Nederland, zijn veel van deze folkloristische activiteiten op de een of andere manier verbonden aan het geloof. Ook gebruiken die stammen uit de tijd voor de kerstening hebben met de tijd een christelijke inkleuring gekregen. Een voorbeeld van een traditie met een verbondenheid aan het geloof, zijn de paasvuren. Een traditie waarbij met Pasen een bult met hout wordt gebouwd en verbrand. Hoewel dit door inwoners van de streek vaker als een typisch Twentse traditie wordt gezien⁹⁶, worden paasvuren tevens aangestoken in Groningen, Drenthe, andere delen van Overijssel, Gelderland en zelfs andere Europese regio's buiten Nederland.⁹⁷ De oorsprong van deze vuren is niet zeker. Er bestaan namelijk verschillende theorieën zoals het symbool staan voor de crematie van Julius Caesar of het zijn van

⁹⁰ Zuidam 2019, 25.

⁹¹ Huissteden & Rappol 1993, 67-68; Zuidam 1993, 192.

⁹² Hetlutterzand.nl, hetlutterzand.nl/lutterzand/rivier-de-dinkel/.

⁹³ Waterschap Regge en Dinkel 2009, 14.

⁹⁴ Boin 1986, 58-59.

⁹⁵ Haan 1996, 19.

⁹⁶ Kleinjan z.d., <https://www.visittwente.nl/typisch-twente/671/Paasvuur-en-klootschieten-Twentse-tradities-die-alle-Tukkers-omarmen/>.

⁹⁷ Strouken 2017, <https://inekestrouken.nl/tradities/feesten/pasen/>.

een middel om verschillende Germaanse goden te eren.⁹⁸

Naast het maken van paasvuren, wordt tegenwoordig nog steeds midwinterhoorn geblazen. Wat de oorspronkelijke functie van de midwinterhoorn is geweest is niet zeker te zeggen, onder andere doordat de precieze ouderdom niet bekend is. Relatief kort geleden werd door inwoners van het platteland op het instrument geblazen om boodschappen over te brengen op langere afstanden. Het geluid is dan ook over enkele kilometers te horen, zeker wanneer het geluid versterkt werd door boven een put te spelen. In een theorie waarin beweerd wordt dat de geschiedenis van de midwinterhoorn nog verder terug gaat, wordt aangenomen dat het instrument gebruikt werd bij Germaanse, winterse feesten waarbij men boze geesten en de duisternis wilde verdrijven⁹⁹.

Andere gelovige culturele kenmerken van de streek zijn de geveltekens op de nokken van de daken en de stiepeltekens tussen de deeldeuren van de boerderijen. De geveltekens zijn in de tijd van de Contra-Reformatie in Twente ontstaan en werd gebruikt als herkenningsteken voor Westfaalse priesters die in het geheim naar de streek kwamen om het volk bij te staan.¹⁰⁰

Op het Twentse platteland, maar ook in rurale gebieden in Drenthe of de Achterhoek is tegenwoordig het zogenaamde noaberschap of burenplicht nog steeds een belangrijk onderdeel in de samenleving. In een boek van Abbas & Commandeur (2012) wordt het gedefinieerd als een groep burens in een kleine, sociale, overwegend agrarische gemeenschap die elkaar op basis van ongeschreven regels bijstaan wanneer dat nodig is. Hierbij helpen de noabers elkaar bij geboorte, huwelijk, ziekte en overlijden. Terwijl de traditie uit noodzaak geboren is, zijn door mobilisatie en andere technische ontwikkelingen in de samenleving de ideeën over het klaar staan voor de naaste burens veranderd.¹⁰¹

Desondanks is er tegenwoordig sprake van 'modern noaberschap'. Hoewel deze moderne variant gebaseerd is op dezelfde principes, bestaat er wel degelijk een verschil met het oude noaberschap. Tegenwoordig betreft het meer een netwerk van verschillende actoren als inwoners, bedrijven en instellingen dat elkaar helpt op basis van vertrouwen in plaats van de eerder genoemde onbeschreven regels. Daarnaast heeft er een soort van individualisering plaatsgevonden waardoor het minder gebruikelijk is dat de inwoners elkaar helpen tijdens elk hoogte- en dieptepunt in het leven, maar elkaar meer helpen in emotionele, fysieke, instrumentele en informatieve zin.¹⁰²

⁹⁸ Visit oost z.d., <https://www.visitoost.nl/wat-te-doen/pasen/paasvuur/>.

⁹⁹ Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland, <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/midwinterhoornblazen>; Kokhuis 2012, 27.

¹⁰⁰ Jans & Jans 1973, 24.

¹⁰¹ Abbas & Commandeur 2012, 14-28.

¹⁰² Abbas & Commandeur 2012, 52.

4. Resultaten

In dit hoofdstuk komt ten eerste de analyse van verschillende literaire kunstwerken aan bod. Deze worden per onderdeel van de analyse behandeld, zodat de verschillende kunstvormen met elkaar vergeleken kunnen worden. Vervolgens wordt bekeken op welke manieren het landschap in de kunsten wordt verbeeld en hoe groot het aandeel van het landschap is in de Twentse identiteit zoals deze beschreven wordt in de literaire kunst.

Naast de analyse van de verschillende cases worden in dit hoofdstuk de analyses van de interviews met de auteurs van enkele werken behandeld.

4.1. Analyse

In deze paragraaf wordt de analyse van de verschillende categorieën behandeld. Hierbij wordt een aantal gegevens uit de onderdelen van de analyse schematisch weergegeven. In de bijlagen (bijlage 3) is een overzicht van de totale analyses van de categorieën in tabellen weergegeven.

Doordat in dit onderzoek gebruik gemaakt is van een relatief kleine steekproef bestaat er een grote mate van onzekerheid. Met het aantal van minimaal twintig cases per categorie, is het belangrijk te onthouden dat de vergelijkingen die gemaakt worden tussen de categorieën vooral betrekking hebben op de steekproef zelf, aangezien het op deze manier lastig is om uitspraken te doen over de literaire kunsten in het algemeen.

Echter is hier geen sprake van een makkelijk te vinden groep van literaire kunsten. Liederen, gedichten en verhalen die zich afspelen in de streek Twente, die geschikt zijn om in het huidige onderzoek te kunnen gebruiken, zijn slechts tot een zekere hoogte online aanwezig. De kans is erg groot dat een redelijk aantal bruikbare werken enkel in analoge bronnen beschikbaar zijn en welke voor de onderzoeker moeizaam te achterhalen zijn.

Mate van voorkomen

In dit onderdeel van de analyse is gekeken hoeveel verwijzingen naar Twente in de cases voorkomen. In onderstaande tabel (tabel 4.1) is aan de hand van de tabellen in bijlage 1 weergegeven hoeveel verwijzingen de steekproef in totaal bevat.

Tabel 4.1 Het totaal aantal cases en elementen uit de steekproef per kunstcategorie

Categorie	Liederen	Gedichten	Verhalen	Totaal
<i>Aantal cases</i>	22	23	20	65
<i>Totaal aantal elementen</i>	438	389	1123	1950

Bij het doen van uitspraken over het totaal aantal elementen moet wel gelet worden op het feit dat het aantal cases per kunstcategorie niet hetzelfde is. Desondanks bevat de categorie 'verhalen' met het minst aantal cases in totaal het grootste aantal verwijzingen terwijl de categorie 'gedichten' met het grootste aantal cases in totaal het minst verwijzingen bevat. Omdat het verschil in cases hier geen invloed op heeft kunnen hebben, kan hier vrij zeker gezegd worden dat in de categorie 'verhalen' in de gehele steekproef de meeste verwijzingen naar de streek voorkomen. Dit kan te maken hebben met de grote lengte van de meeste cases in deze categorie. Omdat de lengtes van de cases behorende tot de verschillende categorieën erg kunnen verschillen, is het van belang dat de lengte ook wordt meegenomen in de analyse over de hoeveelheid verwijzingen die de cases bevatten.

In dit onderdeel van de analyse zijn de cases in drie groepen verdeeld: een groep cases die weinig verwijzingen bevatten; een groep cases die een gemiddeld aantal verwijzingen bevatten en een groep cases die veel verwijzingen bevatten. Bij de categorieën liederen en gedichten is gekeken naar het percentage van de zinnen dat één of meerdere verwijzingen naar de streek bevat in verhouding

tot het totaal aantal zinnen. Hierbij ligt de grens van de groepen ‘weinig’ en ‘gemiddeld’ op 33,3% en de grens van de groepen ‘gemiddeld’ en ‘veel’ op 66,6%.

Voor de bepaling van de grenzen in de categorie verhalen is een keuze gemaakt tussen twee verschillende methoden. Ten eerste is er gekeken naar het voorkomen van eventuele natuurlijke grenzen binnen de groep met aantallen elementen. Deze aantallen zijn per case in onderstaande tabel weergegeven (tabel 4.2). Wanneer de aantallen uit de tabel in oplopende volgorde naast elkaar worden gezet, valt het op dat er zich een gat bevindt tussen de cases V-E met 88 elementen en V-T met 134 elementen. Een voor de hand liggende grens die men hierbij zou kunnen gebruiken ligt op 100 elementen. De voorgaande grens tussen de groepen ‘weinig’ en ‘gemiddeld’ zou dan op 50 cases moeten liggen. Hoewel er cases zijn met meer dan 150 elementen, wordt er hier maar gebruik gemaakt van slechts drie groepen. Dit zou betekenen dat de groep met ‘veel elementen’ een groep is met 100 of meer elementen. Ten tweede werd er gekeken naar het bereik van de groep met aantallen elementen. Deze loopt van 5 tot 185. Wanneer een precieze driedeling wordt gemaakt, zouden er groepen ontstaan van 0 tot en met 65 cases, 66 tot en met 125 cases en 126 tot en met 185 cases. In dat geval zouden er slechts drie cases zijn die binnen de groep ‘gemiddeld’ vallen. Om deze reden en om het feit dat er een wat groter gat ligt tussen de cases V-E en V-T, is er gekozen om de eerste methode te kiezen waarbij een indeling wordt gemaakt in groepen van 0 tot en met 50, 51 tot en met 100 en een groep van cases met 100 en meer verwijzingen.

Daarnaast is er bij de case V-Q in de tabel te zien dat het aantal elementen niet staat aangegeven, maar dat de bijbehorende groep al staat ingevuld. Dit verhaal is niet in bovenstaande methode voor de indeling betrokken, aangezien de lengte van deze case aanzienlijk korter is dan de rest van de verhalen. Door de beperkte lengte kunnen de voorkomende elementen een grotere rol spelen in het totale werk dan in de andere cases. Vandaar is de case op eenzelfde manier ingedeeld als de liederen en gedichten en valt deze in de groep met een gemiddeld aantal verwijzingen. Ook de cases V-H en V-O komen qua lengte niet in de buurt bij de rest van de verhalen. Dit heeft te maken met het feit dat het hier om gesproken teksten gaat. Omdat bij het luisteren naar deze verhalen opvalt dat de verwijzingen niet een belangrijkere rol hebben dan in de andere cases, zijn deze gevallen ondanks hun beperkte lengte ingedeeld in de groep met weinig elementen.

Tabel 4.2 Het aantal elementen per case in de categorie verhalen

Bron ID	Aantal elementen	Bron ID	Aantal elementen
V-A	14	V-K	12
V-B	21	V-L	56
V-C	13	V-M	62
V-D	165	V-N	68
V-E	88	V-O	22
V-F	36	V-P	31
V-G	18	V-Q	<i>gemiddeld</i>
V-H	12	V-R	185
V-I	5	V-S	145
V-J	9	V-T	134

In onderstaande tabel (tabel 4.3) staan de indelingen in de verschillende groepen per kunstcategorie weergegeven. Ondanks de kleine verschillen in het totaal aantal cases tussen de categorieën, is hier duidelijk te zien welke de grootste groepen zijn in de tabel.

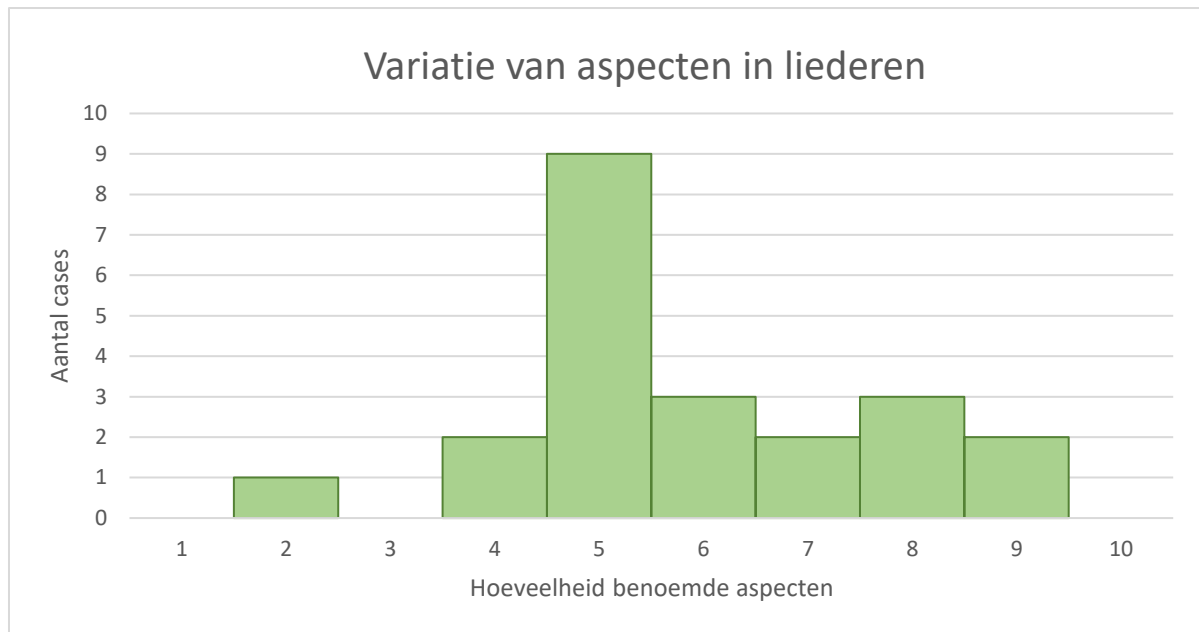
Tabel 4.3 Frequentietabel 'mate van voorkomen' per categorie

Mate van voorkomen	Liederen	Gedichten	Verhalen
<i>Cases met weinig verwijzingen</i>	4	5	11
<i>Cases met gemiddeld aantal verwijzingen</i>	11	12	5
<i>Cases met veel verwijzingen</i>	7	6	4
<i>Totaal aantal cases</i>	22	23	20

Wat meteen opvalt aan de tabel is het verschil tussen de categorie verhalen en de andere twee kunstcategorieën. Bij de liederen en gedichten bevatten de meeste cases een gemiddeld aantal verwijzingen terwijl in de meeste verhalen slechts weinig verwijzingen te vinden zijn. Hier valt te beargumenteren of een vergelijking tussen de categorieën wel betekenisvol kan zijn gezien de verschillende manieren van analyseren. Toch is met enige zekerheid te zeggen dat ondanks dat de verhalen categorie de meeste verwijzingen naar de streek bevat, de verwijzingen in deze categorie een veel minder grote rol spelen dan in de liederen en gedichten. Dit heeft ermee te maken dat de aspecten van identiteit, zoals deze in dit onderzoek te vinden zijn, in de liederen en gedichten de hoofdrol kunnen spelen terwijl dit in de verhalen vrijwel nooit voorkomt. Slechts in case V-Q is te zien dat de onderwerpen van het verhaal daadwerkelijk de verschillende aspecten van identiteit zijn. Dit is echter ook de enige verhaalcas die vanwege zijn lengte op de manier van de liederen en gedichten geanalyseerd is en dus het verhalende karakter erg vergelijkbaar is met de cases uit de andere kunstcategorieën.

Variatie van aspecten

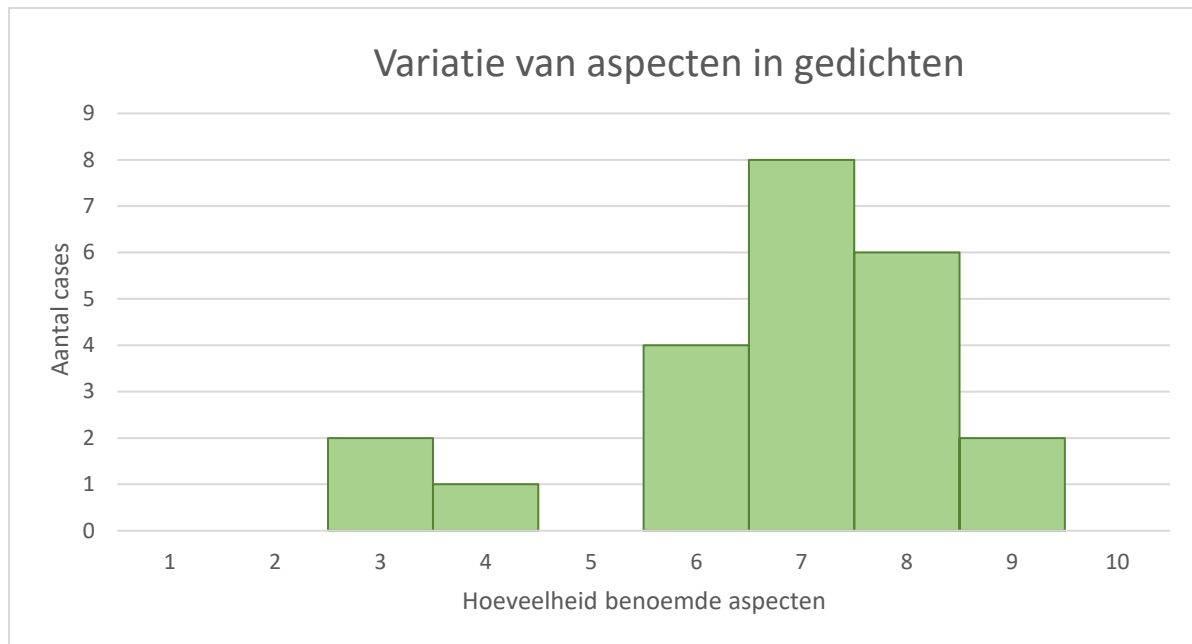
Bij de variatie van aspecten is gekeken naar hoeveel van de tien identiteitsaspecten die in dit onderzoek aangehouden worden, voorkomen in de verschillende cases. Dit is inzichtelijk gemaakt aan de hand van een paar staafdiagrammen. In onderstaande afbeelding (afbeelding 4.1) is de staafdiagram te zien voor de variatie van aspecten binnen de categorie liederen. Hierin is te zien dat, op slechts één case na, in elk lied uit dit onderzoek minimaal vier aspecten van de Twentse identiteit belicht worden. Het gemiddelde aantal benoemde cases ligt hier op 5,86. Ook valt op dat er negen cases zijn waarin vijf identiteitsaspecten voorkomen terwijl de andere 'hoeveelheden van benoemde aspecten' op de x-as van de diagram telkens in maximaal drie cases voorkomen. Ondanks dat er waarschijnlijk een aanzienlijk aantal van het online beschikbare liederen over de streek in het onderzoek meegenomen is, blijft er sprake van een grote mate van onzekerheid. Onbekend blijft hoeveel van dit soort streekliederen over Twente er in totaal bestaan waardoor het lastig blijft om uitspraken te doen aan de hand van een diagram die gemaakt is doormiddel van slechts 22 cases.

Afbeelding 4.1 Staafdiagram van de hoeveelheid cases binnen de groepen met een hoeveelheid benoemde identiteitsaspecten in de categorie liederen

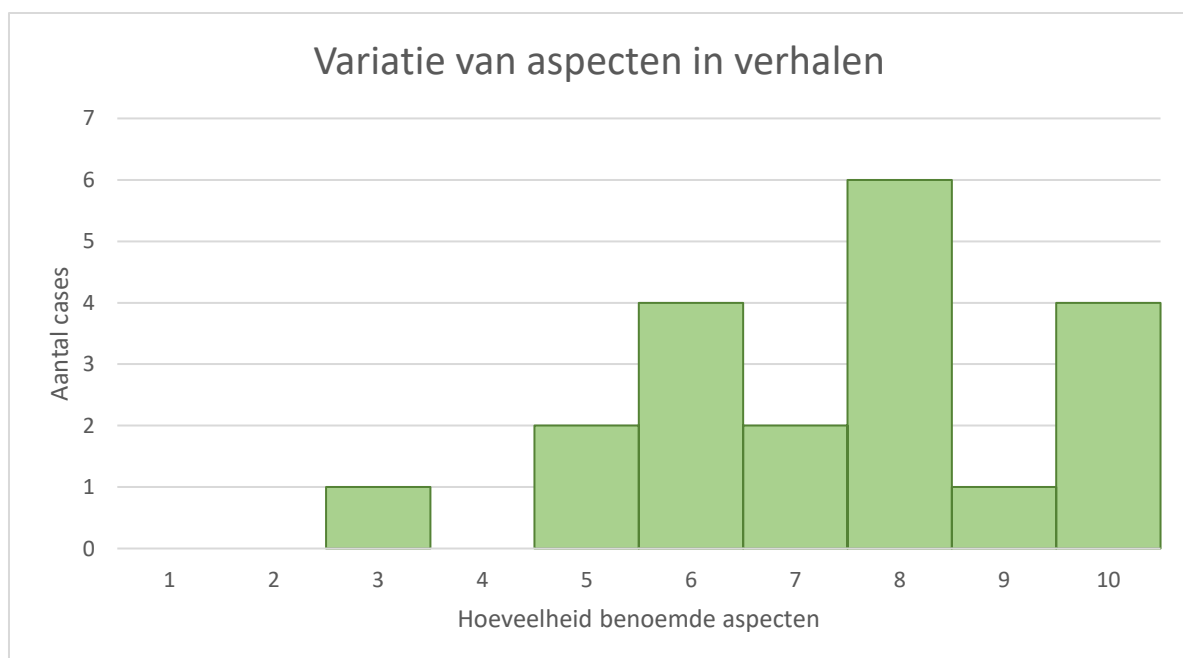
Eenzelfde soort staafdiagram is in onderstaande afbeelding (afbeelding 4.2) te zien voor de categorie gedichten. Wanneer deze vergeleken wordt met de diagram voor de categorie liederen is te zien dat het zwaartepunt van de grafiek van de gedichten meer naar rechts ligt terwijl het zwaartepunt van de grafiek voor de liederen meer in het midden ligt. In het onderzoek zijn er dus meerdere gedichten waarin een hoger aantal aspecten van de Twentse identiteit belicht wordt. Dit is ook terug te zien in het gemiddelde aantal benoemde aspecten in de gedichten. Dit ligt namelijk op 6,78.

Waar de grootste groep in de vorige staafdiagram negen cases bevatte, is in onderstaande diagram te zien dat de grootste groep hier acht cases bevat. Het betreft hier de groep cases met zeven benoemde identiteitsaspecten. Ook zijn de groepen in de diagram van de liederen, afgezien van de groep met een hoeveelheid van vijf benoemde cases, gelijk verdeeld dan in de diagram van de gedichten waar zoals benoemd het zwaartepunt van de grafiek aan de rechterkant ligt.

Afbeelding 4.2 Staafdiagram van de hoeveelheid cases binnen de groepen met een hoeveelheid benoemde identiteitsaspecten in de categorie gedichten

Ook in de laatste diagram (afbeelding 4.3) lijkt het het geval dat de meerderheid van de cases een groter aantal identiteitsaspecten bevat dan wat het geval is bij de categorie liederen. Echt duidelijk wordt het wanneer we naar de gemiddelde hoeveelheid benoemde identiteitsaspecten in de verhalen in dit onderzoek kijken, namelijk 7,4. Dit gemiddelde is tevens hoger dan het gemiddelde in de categorie gedichten. Met zes cases is de grootste groep uit de diagram de groep waarin maar liefst acht verschillende aspecten van identiteit belicht worden. Wat verder opvalt is dat binnen de kunstcategorieën ‘verhalen’ de enige categorie is waarin zich cases bevinden die alle tien de identiteitsaspecten bevatten.

Afbeelding 4.3 Staafdiagram van de hoeveelheid cases binnen de groepen met een hoeveelheid benoemde identiteitsaspecten in de categorie verhalen

Samenvattend is er tussen de diagrammen van de kunstcategorieën uit de steekproef wel degelijk een verschil op te merken. Globaal gezegd is er in de liederen gemiddeld gezien het minst ruimte voor variatie terwijl er door middel van verhalen vaker een meer completer beeld van de streek geschetst wordt. De categorie gedichten zit wat dat betreft tussen de beide andere categorieën in. Gelet op de veel voorkomende structuren die specifiek zijn voor de verschillende kunstcategorieën, lijkt dit een logische conclusie. Lieder en verhalen hebben over het algemeen een veel vastere structuur waar veel herhaling in voorkomt. Omdat veel liederen ook een beperkte lengte hebben, is het lastiger om veel verschillende onderwerpen in een nummer te verwerken. Gedichten hebben een vergelijkbare structuur met verschillende strofen in plaats van coupletten en hebben vaak een overeenkomende lengte met liederen. De afwezigheid van refreinen, en daarmee vaak ook de afwezigheid van veel herhaling, maakt dat de gedichten een veel vrijere opbouw hebben waarin meerdere verschillende onderwerpen verwerkt kunnen worden. Tot slot is het voor auteurs van romans en andere verhalen het meest gemakkelijk om een groot aantal identiteitsaspecten in hun werk te bespreken. Omdat de lengtes van verhalen beduidend langer zijn dan de lengtes van de werken in de andere categorieën, kunnen hier met gemak vele verwijzingen in worden verwerkt uit verschillende identiteitsaspecten. Waar de omvang van liederen en gedichten voor de auteurs een reden kan zijn om bepaalde aspecten van de Twentse identiteit weg te laten, is het bij de verhalen meer een keuze van de schrijver om bepaalde aspecten achterwege te laten.

Belichting van aspecten en onderwerpen

In dit onderdeel van de analyse is onderzocht welke identiteitsaspecten veel aandacht krijgen in de kunstvormen uit de steekproef. Naast de tien aspecten in dit onderzoek is het bij sommige cases opgevallen dat bepaalde onderwerpen erg duidelijk aanwezig zijn. Omdat de verwijzingen binnen deze onderwerpen allemaal tot andere identiteitsaspecten toebehoren, zijn deze onderwerpen niet als apart aspect meegenomen, maar worden deze hier simpelweg als ‘onderwerpen’ benoemd. Vanwege het feit dat deze niet als vast onderdeel van de analyse beschouwd zijn, zijn de bijbehorende verwijzingen enkel geteld wanneer het duidelijk was dat een dergelijk onderwerp een grote rol speelt in de case.

In de bijlagen is in tabellen per kunstcategorie te zien hoeveel verwijzingen aanwezig zijn per identiteitsaspect in de cases uit de steekproef (bijlage 1). Met behulp van deze tabellen is gekeken welke aspecten van identiteit een groter aantal elementen bevat in vergelijking met de andere aspecten. In enkele cases komt het voor dat er meerdere aspecten zijn die een groter aantal elementen bevatten. In de overzichtstabellen in de bijlagen (bijlage 2) is per case te zien op welke onderdelen van de Twentse identiteit het meest gefocust wordt. In onderstaande tabel (tabel 4.4) is samengevat hoe vaak de verschillende aspecten en onderwerpen de grootste groep elementen waren per kunstcategorie.

Tabel 4.4 Overzicht van de focusaspecten en -onderwerpen per kunstcategorie en de bijbehorende aantallen cases

Aspecten	Aantal liedcases	Aantal gedichtcases	Aantal verhaalcases	Totale belichting
<i>Associaties</i>	4	1	-	5
<i>Arbeid</i>	1	3	4	8
<i>Bouwwerken</i>	-	5	3	8
<i>Naamgeving</i>	13	3	3	19
<i>Landschap</i>	6	10	13	29
<i>Plant- en diersoorten</i>	2	9	5	16
<i>Inwoners</i>	4	1	1	6
<i>Tradities</i>	-	2	2	4
<i>Kleuren</i>	-	-	-	0

<i>Dialect</i>	-	-	-	0
Onderwerpen				
<i>Platteland</i>	3	5	6	14
<i>Textiel</i>	-	-	5	5
<i>Geloof</i>	-	1	-	1

Uit de tabel blijkt dat van alle aspecten de focus in de kunsten het minst ligt op de aspecten 'kleuren' en 'dialect'. Deze aspecten zijn zelfs in geen enkele case in de gehele steekproef de grootste groepen elementen. Het dialect is in sommige cases wel degelijk veel aanwezig gezien sommige werken volledig in het Twents geschreven zijn. In veel van de werken was het dialect waarschijnlijk niet actief bedoeld om mee te verwijzen naar de streek, maar vooral een manier om het werk over te brengen. Daarom is ervoor gekozen om cases die in het Twents geschreven zijn niet te beschouwen als werken waarin de focus ligt op het dialect en dus uit bovenstaande tabel weg te laten. Wat hier wel opviel is het verschil in het aantal werken dat in dialect is geschreven per categorie (bijlage 1). Terwijl in de categorieën liederen en gedichten meer dan twee derde van de cases in het Twents is, zijn dit bij de verhalen slechts drie cases.

Het relatief minder voorkomen van kleuren valt eenvoudig te verklaren met het feit dat het hier om bijvoeglijke voornaamwoorden gaat en deze verwijzingen dus nooit op zichzelf voorkomen, maar meestal in combinatie met elementen behorende tot het aspect plant- en diersoorten en landschap. Doordat de streek ook vrij gedetailleerd beschreven kan worden door middel van deze aspecten alleen en het vermelden van de kleuren niet heel veel toevoegt aan de verbeelding, is het blijkbaar zo dat deze extra informatie vaak weggelaten wordt.

De aspecten 'bouwwerken' en 'tradities' komen daarentegen wel eens in de steekproef voor als een van de belangrijkste aspecten in sommige cases. Wat echter opvalt is dat dit voor beide aspecten geen enkele keer plaatsvindt in de categorie liederen.

Verder is in de tabel te zien dat het aspect 'associaties' in geen enkele verhaalcas een van de aspecten is waarop gefocust wordt. Hoewel dit wel het geval is in de gedichten komen de associatieverwijzingen vooral het meest voor in de streekmuziek. Wanneer gekeken wordt naar de cases uit de categorie liederen, is inderdaad te zien dat de streek veel beschreven en soms zelfs geprezen wordt door middel van deze associërende woorden, vaak in combinatie met naamgevingselementen. Herhaaldelijk voorkomende woordcombinaties zijn die met de associatie 'mooie' die in negen verschillende cases genoemd worden. Hierbij bestaat enkele variatie in de manier waarop de steek benoemd wordt. Voorbeelden hiervan zijn 'mooie Twentse land', 'mooie Tukkerland' en 'mooi Twente'. Andere vaker voorkomende combinaties zijn 'dierbaar Twenteland' en 'oale Twente'.

Het identiteitsaspect landschap is daarentegen het best vertegenwoordigde aspect in dit onderzoek. In de gehele steekproef van 65 cases zijn er 29 werken waarin het landschap van de streek het meest belicht wordt. In de categorieën gedichten en verhalen wordt er over het algemeen het meest aandacht besteed aan het landschap terwijl de rol van het landschap in de categorie liederen wat minder belangrijk is. De groep meest voorkomende verwijzingen naar de streek in deze categorie zijn juist de naamgevingselementen. Dit aspect is daarentegen weer veel minder gerepresenteerd in de categorieën gedichten en verhalen.

Het aantal cases uit de totale steekproef waarin de focus ligt op het aspect 'plant- en diersoorten' is met een aantal van zestien cases een nog redelijk vaak belicht identiteitsaspect. De grootste groepen verwijzingen bevinden zich hier vooral in de categorie gedichten. Voor de overige aspecten is in de tabel af te lezen dat het aantal cases dat zich op de plant- en diersoorten focust een stuk lager ligt.

Tot slot zijn er naast de aspecten ook drie onderwerpen in de cases terug te vinden: platteland, textiel en geloof. Het onderwerp ‘geloof’ is slechts een enkele keer het onderwerp geweest waarop gefocust werd in een van de gedichtcases. De verwijzingen naar het geloof zijn hierbij vrij algemeen. Het vroegere, Germaanse geloof en het huidige Christendom worden slechts oppervlakkig benoemd. Naast het betreffende gedicht wordt er in de rest van de cases niet erg veel aandacht besteed aan dit onderwerp.

De textielindustrie daarentegen komt vaker voor in de steekproef, maar is vooral een benadrukt onderwerp in de verhalen. Gezien het in ongeveer gelijke mate voorkomen van de verschillende aspecten in de gedichten als in de verhalen, is het opvallend dat het onderwerp ‘textiel’ in de gedichten geen enkele keer het onderwerp is waar op gefocust wordt en dus beduidend minder vaak voorkomt in deze categorie dan in de categorie verhalen. In onderstaande tabel (tabel 4.5) staan de elementen die tot het onderwerp ‘textiel’ gerekend zijn per onderdeel of overkoepelend woord. Hoewel de verwijzingen deels in het Twents in de teksten voorkomen, zijn voor de duidelijkheid hiervan alleen de Nederlandse vertalingen in de tabel weergegeven. Hoewel bijna alle elementen uit de tabel altijd textiel-gerelateerd zijn, kunnen sommige elementen, zoals ‘fabriek’ en ‘schoorsteen’, ook los van de textielgeschiedenis van Twente gezien worden. Om te voorkomen dat sommige verwijzingen ten onrechte tot het onderwerp textiel gerekend worden, is in twijfelgevallen de context goed gelezen om te kijken of het hier daadwerkelijk om de textielindustrie gaat. Wanneer dit bij een verwijzing niet het geval bleek te zijn of wanneer de context hierover niet genoeg informatie bevatte, werd deze niet meegerekend in dit gedeelte van de analyse.

Tabel 4.5 Elementen die behoren tot het onderwerp ‘textiel’ per koepelwoord of onderdeel van het onderwerp

Koepelwoord	Elementen
Fabriek	Fabrikant, fabrieksarbeiders, fabriekspijp, textielfabriek, fabrieksterreinen, fabrikantenfamilies, schoorsteen
Textiel	Textielstad, ‘de textiel’, textielbaronnen, textielindustrie, textielfabriek, textielgeschiedenis, textielarbeiders, textielschool
Weef	Weefgetouw, huiswevers, weefkamer, wevers, weven, (huis- of stoom)weverij
Onderdelen textielindustrie	<i>Sterkerye</i> , spinnerij, stoomblekerij, ketelhuis
Overig	Spinnen, (snel)spoel, slechtlonend handwerk, provinciale katoenboertjes, katoen, nijverheid, grootindustrie

Het laatste en meest voorkomende onderwerp waar de cases uit de steekproef op gefocust zijn, is het onderwerp ‘platteland’. In veertien cases in dit onderzoek bleek het platteland een van de meest besproken onderwerpen binnen de verwijzingen naar Twente. De grote mate waarin dit onderwerp in de steekproef voorkomt heeft waarschijnlijk als oorzaak dat er hier veel overlap bestaat met twee van de meest belichte identiteitsaspecten: ‘landschap’ en ‘plant- en diersoorten’. In onderstaande tabel (tabel 4.6) zijn de elementen weergegeven die tot het onderwerp ‘platteland’ gerekend zijn. Om ook hier de verwijzingen enkel in het Nederlands in de tabel weer te kunnen geven, zijn een paar woorden uit het Twents vertaald. Een letterlijke vertaling voor het woord ‘laandleu’ dat in de tabel onder het koepelwoord ‘inwoners’ te zien is, zou ‘landmensen’ zijn, ofwel: mensen van het platteland. Echter, omdat hier in het Nederlands geen specifiek woord voor bestaat, is het woord gewoon in het Twents en cursief weergegeven.

Tabel 4.6 Elementen die behoren tot het onderwerp 'platteland' per koepelwoord of onderdeel van het onderwerp

Koepelwoord	Elementen
Erven en gebouwen	(Saksische/ouderwetse/oude) Boerderijen, (oude en nieuwe) hoeves, keuterijen, schaapskooi, boerenplaats, boerendorp, (oude) erven, varkensstal, spieker
Inwoners	Boer, boerenmeid, boerenmensen, keuters, pachtboeren, boerenstand, <i>laandleu</i>
Landbouw	Boerenwerk, noeste arbeid, hooischudder, weidedrinkbak, boerenbestaan, sikkels, garven, dorsen, tractor, ploegen, eggen, spade
Gewassen	Rogge, spurrie, aardappel, boekweit, haver, maïs, graan, bieten, koren, hooibouw, gras
Veeteelt	Schapen, schapenhandel, schapenwei, (bonte) koeien, varken, biggen, paard, veulen, kippen, stier, zwartbonten, 'de beesten', vee
Landschappelijk	Weiland, es, veld, akker, kampje, brede grasvlakte, landweg, bouwland, holle esweg, weidegrond, coulisselandschap, platteland, maten, werkland
Ruimtelijk	Ruimte, af en toe een woning, boerderijen die verdwaald leken in niks, overweldigende stilte, het grote niets, lege wetteloze grensstreek, leeg en steriel
Gebruiken	Een boer wordt niet bij zijn naam maar bij zijn huisnaam genoemd, buurtschap, boerschap, boerderijen die van oudsher al een naam hebben, jacht, carbidschieten, klootschieten, paasvuur, marken, oude Saksische namen van erven en gronden, mensen leven naar oude trant

Samenvattend zou men kunnen zeggen dat er bij de categorie liederen vaker de nadruk ligt op de drie aspecten 'associaties', 'naamgeving' en 'inwoners' dan bij de kunstcategorieën gedichten en verhalen. Van deze drie aspecten is 'naamgeving' hier het belangrijkste aspect. De overige aspecten komen in de streekmuziek allemaal in mindere mate voor dan bij de andere categorieën.

In de gedichten en verhalen spelen de aspecten 'landschap' en 'plant- en diersoorten' een belangrijke rol. Ook zijn van het aspect 'landschap' de meeste verwijzingen te vinden binnen de gehele steekproef (bijlage 3). Tevens komen enkele onderwerpen vaker in de categorieën voor. Naast het onderwerp 'textiel' dat met regelmaat terug te vinden is in de categorie verhalen, is het onderwerp 'platteland' bij uitstek het meest besproken extra onderwerp in de steekproef.

Connotatie

Het laatste onderdeel waar naar gekeken is in de analyse is de toon waarop Twente besproken wordt in de verschillende cases. Hiervoor is in dit onderzoek een onderscheid gemaakt tussen een positieve, neutrale en een negatieve toon. Hoewel het wel vaak voorkomt, hoeft de aanwezigheid van verwijzingen in de verschillende werken niet vanzelfsprekend te betekenen dat er positief over de streek gesproken wordt. Waar er soms ook negatieve kanten in de cases belicht worden, is het niet vaak het geval dat deze negatieve toon in het gehele werk doorgezet wordt. Zoals het voorbeeldgedicht van Jan Cremer dat in hoofdstuk 2 besproken is, zijn er meerdere werken waarin een meer realistisch beeld van de streek geschetst wordt. Ondanks enkele elementen die voor sommigen een minder mooie kant van Twente beschrijven, is de toon van dit voorbeeld wel overwegend positief. Ook in andere werken met een meer negatieve toon tegenover bepaalde Twentse kenmerken of ontwikkelingen die er in de streek plaatsvinden, komen vaak meerdere positieve of neutrale elementen voor waardoor de uiteindelijke toon van het werk overwegend positief of neutraal is. In het voorbeeld hieronder is het gedicht 'Mien Twente' te zien van Tony Jochem (voorbeeld 6).

Woar earmoals **koarnaarn** bleuidn
Woar in de waer **zwartbontn** leuidn
doar zee ik now nog één gewas:
mais! Met hier en doar ne **weare**
met **vee** van 'n veredeld ras

Verdwean'n is het trouwe **peard**
den goodn oaln bles
Trekkeers leuit d'r rechtevoart
oaver den **greun'n es**

De **boer** van now, hee zeait nich mear
De knecht van too, hee meait nich mear
Messiens goat no gestoag hun gang
Wat vroger met **noest wark** gebeurdn
too **peard** en **ploog** de groond los scheurdn
heer ie now monotoon gezang

Veurbiej is now den goodn tied
van **heui**, van **stro** en **haver**
Dieselolie is now in
met völ pk gedaver

Woar vroger **koarnaarn** bleuidn
woar in de wear **zwartbontn** leuidn
doar is now den computer hear
Vergangn is mien **Twentse land**
geboartegroond met engn band
De **boer** van too dee is nich mear

Verdwean'n is mien oale laand
d'r blif mie mear één ding
Wat vroger hef bestaan
in miene herinnering...

Voorbeeld 6 Mien Twente – Tony Jochem

Waar vroeger **korenaren** bloeiden
Waar in de wei **zwartbonten** loeiden
daar zie ik nu nog één gewas:
mais! Met hier en daar een **wei**
met **vee** van 'n veredeld ras

Verdwenen is het trouwe **paard**
de goede oude bles
Trekkeers loeien d'r tegenwoordig
over de **groene es**

De **boer** van nu, hij zaait niet meer
De knecht van toen, hij maait niet meer
Machines gaan nu gestaag hun gang
Wat vroeger met **noest werk** gebeurde
toen **paard** en **ploeg** de grond los scheurden
hoor je nu monotoon gezang

Voorbij is nu de goede tijd
van **hooi**, van **stro** en **haver**
Dieselolie is nu in
met veel pk gedaver

Waar vroeger **korenaren** bloeiden
waar in de wei **zwartbonten** loeiden
daar is nu de computer de baas
Vervlogen is mijn **Twentse land**
geboortegrond met nauwe band
De **boer** van toen die is niet meer

Verdwenen is mijn oude land
d'r blijft mij maar één ding
Wat vroeger heeft bestaan
in mijn herinnering...

Eigen vertaling

In het voorbeeld is te lezen dat de auteur kritiek heeft op de huidige landbouw in Twente. Dit is duidelijk terug te zien in de (vertaalde) zinnen: 'Voorbij is nu de goede tijd van hooi, van stro en haver. Dieselolie is nu in, met veel pk gedaver.' Omdat hier vooral kritiek geleverd wordt op de ontwikkelingen in de landbouw van de laatste tijd en met weemoed terug gekeken wordt naar het oude Twente, is de toon van deze case in de bijlage (bijlage 2; tabel 2B, bron G-F) beschreven als deels negatief en deels positief.

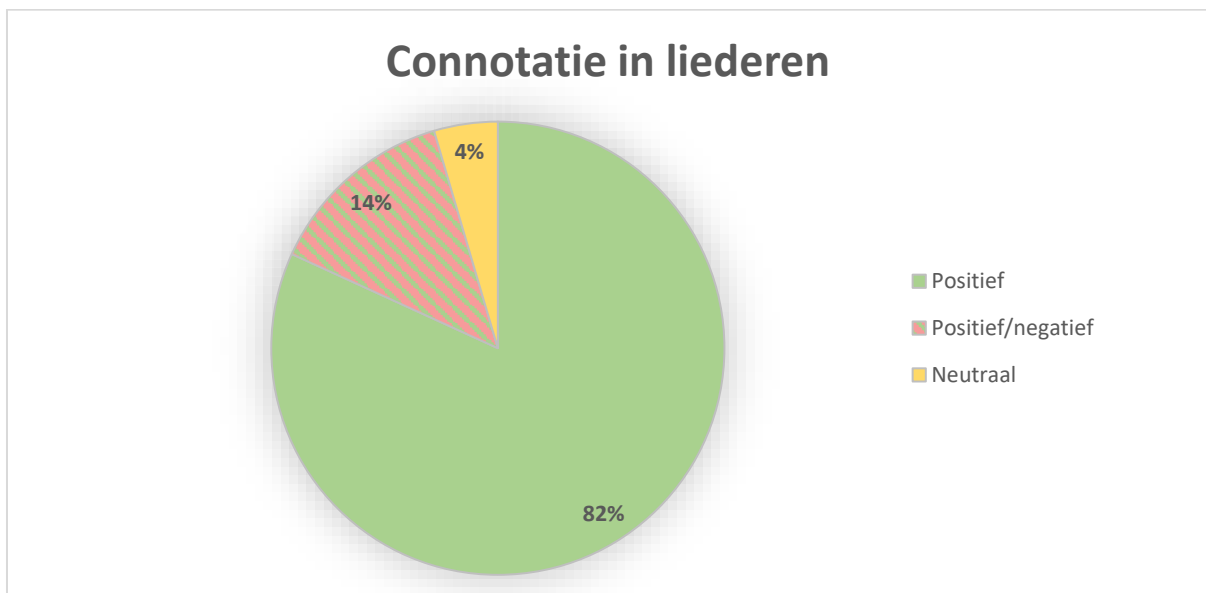
Een ander voorbeeld uit de categorie verhalen is de roman 'De kapel in het veen' van Mani Beckmann dat in onderstaand voorbeeld te zien is (voorbeeld 6). Doordat het hier om een case gaat met weinig verwijzingen naar Twente, zijn in het voorbeeld alle elementen uit het werk weergegeven.

P. 7: Achter hem lag in het westen het **veen**, dat tot ver over de Nederlandse grens liep.
P. 79: Toen Daniël op zijn moor richting **Twentse** grens reed, trilde de lucht aan de horizon.
P. 171: Ruud woonde toen nog met zijn grote broer Jacob en zijn ouders in een **klein boerendorp** in **Twente**, aan de andere kant van de grens. Ze waren **keuterboeren** en omdat hun land niet genoeg opbracht ging vader vaak over de grens zaken doen in *het Rijk*, zoals hij dat noemde.

Voorbeeld 6 Fragmenten uit De kapel in het veen – Mani Beckmann

Zoals in het voorbeeld te zien is, wordt hier niet echt positief of negatief over Twente gesproken. De streek wordt slechts kort benoemd aan de hand van enkele kenmerken. Omdat hier maar een beperkte beschrijving gegeven wordt en er geen duidelijke positieve of negatieve connotatie in het werk aanwezig is, is de toon van deze roman in de bijlagen (bijlage 2; tabel 2C, bron V-I) als neutraal genoteerd.

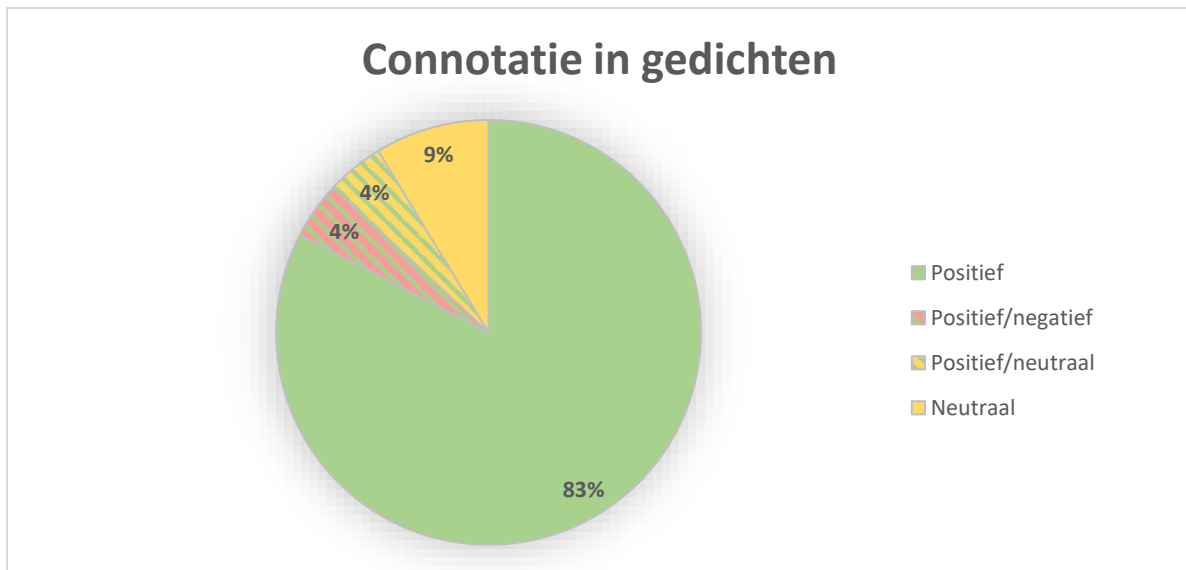
Door de verschillende overzichtstabellen in de bijlagen (bijlage 2) te vergelijken kunnen er een aantal dingen gezegd worden over de connotaties van de verschillende werken in de steekproef. Dit onderdeel van de analyse is met behulp van cirkeldiagrammen per categorie verduidelijkt. In deze diagrammen is voor positieve connotaties de kleur groen gebruikt, voor neutraal geel en voor negatieve connotaties rood. In onderstaande afbeelding is de diagram voor de categorie liederen te zien (afbeelding 4.4).

Afbeelding 4.4 Cirkeldiagram met procenten voor cases in de categorie liederen met positieve, negatieve en neutrale connotaties tegenover Twente

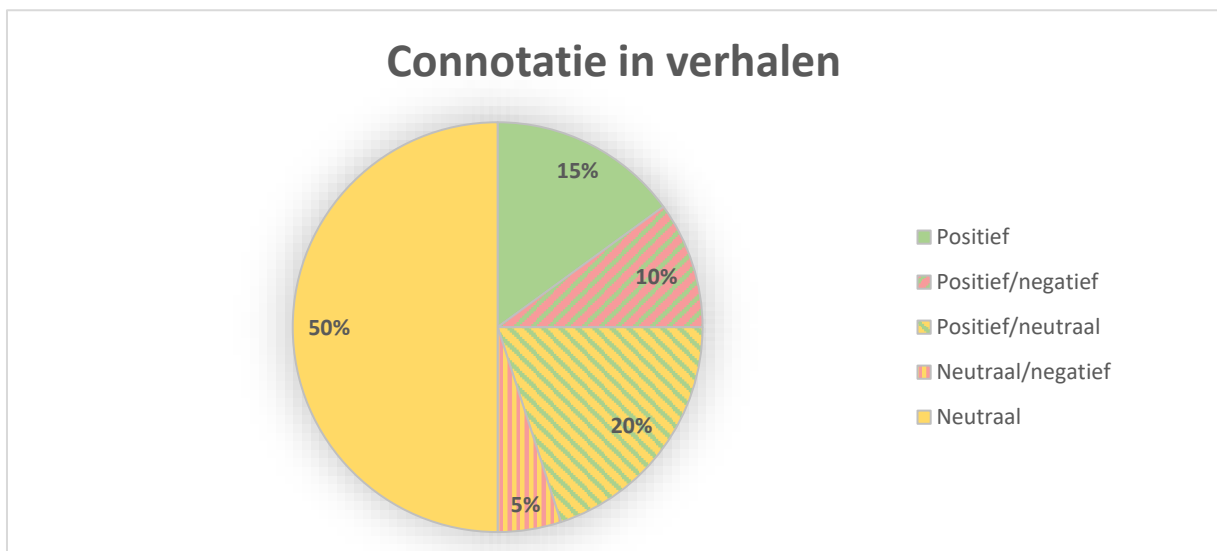
Wat in deze diagram opvalt is dat de toon in iets meer dan 80% van de cases in de categorie liederen geheel positief is. Daarnaast bevinden zich in de steekproef nog drie cases waarin de connotatie van het werk deels positief en deels negatief is en een enkele case waarin de toon tegenover Twente

neutraal is. Hoewel de werken dus niet allemaal volledig positief zijn, is in maar liefst 96% van het totaal aantal cases een (deels) positieve ondertoon te vinden.

Afbeelding 4.5 Cirkeldiagram met procenten voor cases in de categorie gedichten met positieve, negatieve en neutrale connotaties tegenover Twente

In bovenstaande afbeelding staat de cirkeldiagram voor de categorie gedichten (afbeelding 4.5). Ook in deze categorie zijn er maar vier cases waarin de toon niet volledig positief is. Van deze vier werken is er slechts één case, case G-F, waar ook een deels negatieve connotatie in voorkomt. Daarnaast is deze case ook deels positief tegenover de streek. Eén van de andere drie werken is deels neutraal en deels positief en de twee overige werken zijn geheel neutraal. In de rest van de cases, 83% van de gehele categorie, wordt Twente op een geheel positieve manier beschreven.

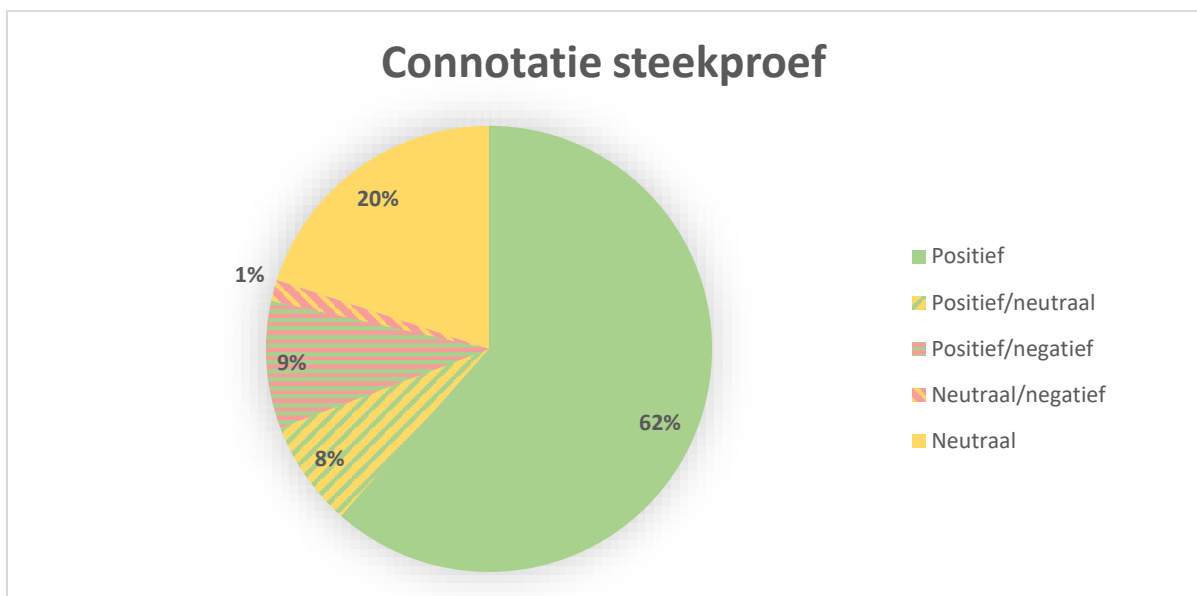

Afbeelding 4.6 Cirkeldiagram met procenten voor cases in de categorie verhalen met positieve, negatieve en neutrale connotaties tegenover Twente

In de cirkeldiagram van de laatste kunstcategorie is te zien dat de overwegend positieve manier van het beschrijven van de streek hier veel minder vaak voorkomt (afbeelding 4.6). Met 75% wordt in deze categorie overwegend op een meer neutrale manier over Twente gesproken. In een derde van

de werken met een neutrale toon is ook deels een andere connotatie te vinden. Een van deze werken is deels neutraal en deels negatief terwijl de toon in de andere vier werken deels neutraal en deels positief tegenover de streek is. Ook bevinden zich in deze categorie twee cases, welke 10% van het totaal uit maken, die gedeeltelijk positief en negatief zijn. Daarnaast zijn er slechts drie cases van de twintig verhalen die een geheel positieve connotatie bevatten.

Al met al lijkt het zo te zijn dat het de toon waarop er over Twente wordt gepraat in de steekproef grotendeels positief is. Wanneer in onderstaande diagram gekeken wordt, is te zien dat dit aandeel 62% van de steekproef bedraagt (afbeelding 4.7). Van de cases heeft 20% een neutrale toon tegenover Twente en 18% van de cases bevat meerdere connotaties. Van deze 18% is de helft deels negatief en deels positief en 8% is deels neutraal en deels positief. De laatste 1%, wat slechts een enkele case is in de totale steekproef, is deels neutraal en deels negatief.

Afbeelding 4.7 Cirkeldiagram met procenten voor cases in de totale steekproef met positieve, negatieve en neutrale connotaties tegenover Twente

De meeste wisselende en neutrale cases wat betreft de onderliggende toon bevinden zich in de categorie verhalen. Een mogelijke verklaring hiervoor is het feit dat de streek in deze cases niet de belangrijkste rol speelt, maar slechts genoemd wordt voor de verduidelijking van het verhaal. Waar in de liederen en gedichten Twente zelf nog wel eens het onderwerp is, komt het vaak voor dat er dan ook erg positief over gesproken wordt.

Verbeelding van het landschap

De deelvraag, 'Op welke manieren wordt het Twentse landschap verbeeld in verschillende kunstvormen?', kan beantwoord worden door een inventarisatie te maken van alle landschappelijke verwijzingen naar de streek in combinatie met een vergelijking met de landschapsbeschrijving in hoofdstuk 3.

Om te beginnen is in de bijlagen een samenvattende tabel te zien van de verschillende verwijzingen uit het landschapsaspect die opgenomen zijn in het Access bestand (bijlage 4; tabel 4A). In deze tabel staan alle variaties van de elementen in de steekproef per onderwerp weergegeven. Hierin valt op dat hoewel er een apart identiteitsaspect plant- en diersoorten in het onderzoek bestaat, er een onderwerp 'bos/begroeiing' in de tabel van het landschapsaspect te zien is. Voorbeelden van elementen die hiertoe behoren zijn 'bos', 'bomen' en 'struiken'. Omdat in deze gevallen geen

specifieke soorten genoemd worden, maar in plaats daarvan de planten in het algemeen bedoeld worden, zijn deze elementen gerekend tot het landschapsaspect.

In de tabel is bijgehouden hoeveel elementen in totaal per landschapsonderwerp in de steekproef voorkomen. Hoewel het alsnog een erg breed onderwerp is, valt het op dat de meeste verwijzingen binnen het landschapsaspect onder het onderwerp landbouw te vinden zijn. In onderstaande tabel zijn veel genoemde basiswoorden uit dit onderwerp te vinden (tabel 4.7).

Tabel 4.7 Verschillende verwijzingen naar het onderwerp landbouw onder het landschapsaspect

Basisvorm elementen	Aantal (verschillende variaties)
Akker/bouwland	25
Es	51
Vee/beesten	9
Veld	16
Wei	39
Overig	18
Totaal aantal elementen	158

Wat opvalt aan de bovenstaande tabel is dat het woord 'es' of variaties hiervan het meest voorkomen. Daarnaast komen de variaties op de woorden 'wei', 'akker', 'veld' en 'vee' vaker terug in de steekproef. De elementen onder 'overig' zijn elementen die slechts enkele keren voorkomen en dus niet vaak gebruikt worden.

In de tabel in de bijlagen (bijlage 4; tabel 4A) is tevens te zien dat iets meer dan honderd elementen uit het onderwerp 'bos/begroeiing' voorkomen. Hierbij komen variaties op 'bos' en 'bomen', met respectievelijk 55 en 22 elementen, het meest voor.

Naast de onderwerpen landbouw en bos/begroeiing zijn andere onderwerpen die terug te vinden zijn in het landschapsaspect op volgorde van meest tot minst voorkomend: water, heide, golvend landschap, wegen, grond en ruimte. Daarnaast is in deze tabel een groep met overige landschapskenmerken terug te vinden die te weinig voorkomen om een apart onderwerp aan te besteden. Sommige onderwerpen uit de tabel lijken een vrij eenduidig beeld te schetsen van de situatie van het onderwerp binnen de streek. Het onderwerp water zou men hierdoor samen kunnen vatten als 'smalle, slingerende waterwegen'. Op dezelfde manier bevinden zich in de streek veel 'smalle en slingerende zandwegen'. De grond bestaat veel uit 'zand en veen en is erg slecht', het golvende landschap is 'niet steil, maar bestaat vooral uit glooiende heuvels' en qua ruimte bevinden er zich in de streek wat 'verstrooide hoeven in het grote niets'.

Gezien de definitie van het landschap die in dit onderzoek aangehouden wordt, zijn niet enkel elementen uit het voor de hand liggende landschapsaspect van belang voor de beschrijving van het Twentse landschap. Ook de identiteitsaspecten 'arbeid', 'bouwwerken', 'plant- en diersoorten' en 'tradities' zijn in zekere mate landschap beschrijvend. Hoewel men sommige elementen behorende tot de overige aspecten uit dit onderzoek op de een of andere manier ook als landschappelijk zou kunnen opvatten, worden deze hier niet als verwijzingen naar het landschap gerekend. Ook voor de vier bovengenoemde aspecten zijn tabellen met elementvariates te vinden in de bijlagen (bijlage 4; tabellen 4B, C, D en E).

In onderstaande tabel zijn de onderwerpen uit alle tabellen in bijlage 4 weergegeven die meer dan vijftig elementen bevatten (tabel 4.8).

Tabel 4.8 De meest vertegenwoordigde onderwerpen in landschapsgerelateerde aspecten

Landschapsonderwerp	Aspect	Aantal (verschillende variaties)
Landbouw	Arbeid	112
Industrie	Arbeid	73
Landbouw	Bouwwerken	56
Bos/begroeiing	Landschap	102
Landbouw	Landschap	158
Water	Landschap	53
Diersoorten	Plant- en diersoorten	56
Gewassen	Plant- en diersoorten	114
Vegetatie	Plant- en diersoorten	128
Vee	Plant- en diersoorten	78

Wat opvalt aan deze tabel is het feit dat de helft van de onderwerpen te associëren is met de landbouw in de streek. De overige onderwerpen hebben te maken met de vegetatie, diersoorten, industrie en water in Twente. Binnen het onderwerp ‘industrie’ bevinden zich een groot aantal verwijzingen naar de voormalige textielindustrie in de streek.

Net als voor het landschapsaspect is in de bijlagen voor de andere landschapsbeschrijvende aspecten weergegeven welke basisvormen van elementen het meest voorkomen (bijlage 5). In deze tabel is te zien dat ook in deze aspecten veel landbouw gerelateerde basiselementen voorkomen. Zo is de basisvorm die het meest geteld is binnen een aspect in de steekproef het woord ‘boer’. De verschillende boer-elementen zijn te vinden onder het arbeidsaspect. Daarnaast is in het bouwwerkaspect de meest getelde basisvorm ‘boerderij’, maar ook variaties op ‘fabriek’ zijn vaker teruggevonden in dit aspect. Bij het plant- en diersoorten aspect behoren meer dan de helft van de basiswoorden tot de landbouw gerelateerde onderwerpen ‘gewassen’ en ‘vee’. Toch is het meest voorkomende basiselement in dit aspect ‘eik’ welke hier behoort tot het onderwerp ‘vegetatie’. Andere veel benoemde elementen uit de tabel als ‘rogge’, ‘maïs’, ‘paard’ en ‘koren’ zijn daarentegen wel weer allen gerelateerd aan de landbouw. In het laatste aspect, ‘tradities’, is als enige van de landschapsbeschrijvende aspecten geen landbouw onderwerp aanwezig. De onderwerpen die hierin het meest besproken worden zijn de voormalige bestuurseenheden en activiteiten als de jacht en het Midwinterhoorn blazen.

Om erachter te komen welke verwijzingen naar welke onderdelen van de streek respectievelijk veel voorkomen in vergelijking met andere Twentse elementen, worden de elementen uit de steekproef vergeleken met de landschapsbeschrijving in hoofdstuk 3.

Om te beginnen wordt bij de ondergrond van Twente de zandgrond kenmerkend genoemd in de steekproef waarbij zoutwinning plaatsvindt uit de zoutlagen die zich er bevinden. Daarnaast hebben op enkele plekken in Twente veenontginningen plaatsgevonden die een zichtbare indruk achter hebben gelaten op het landschap.

Over het algemeen wordt de ondergrond in de literaire kunsten niet bijzonder veel besproken. Terwijl de zand- en veengronden in min of meer dezelfde mate voorkomen, valt op dat de zoutwinning maar drie keer op verschillende manieren in de gehele steekproef terug te vinden is. Ook komt er slechts een enkele keer een verwijzing voor naar de naam van een soort zandsteen. Echter wordt hier niet direct verwezen naar de ondergrond in de streek, maar naar molenstenen vervaardigd uit het materiaal.

De oppervlakte van het gebied wordt in grotere mate beschreven in de verschillende kunstvormen. In een redelijk aantal cases komt het golvende landschap aan bod. Wel is het in veel gevallen lastig te bepalen of met deze elementen de glooiingen met een natuurlijke of menselijke oorzaak bedoeld worden en of hiertussen überhaupt actief onderscheid wordt gemaakt door de schrijvers. Alleen in een van de verhaalcases komt de geomorfologie aan bod in de vorm van de elementen 'dekzandrug', 'stuwwal' en 'enige esker van het land'.

Het laatste natuurlijke kenmerk waar in de landschapsbeschrijving op in wordt gegaan is de flora en fauna. Dit onderwerp wordt in het onderzoek vertegenwoordigd door het identiteitsaspect 'plant- en diersoorten'. Zoals in de bijlagen te zien is, bevat het van de landschapsbeschrijvende aspecten afgezien van het landschapsaspect zelf het grootste aantal elementen (bijlagen 4). Ook bevinden zich in dit aspect veel basisvormen van elementen die vaker herhaald worden (bijlage 5). Daarnaast is een deel van de verwijzingen naar de ruimtelijke verdeling van begroeiing in het landschap en een onderwerp over heide te vinden onder het landschapsaspect. Wanneer deze ook meegerekend worden, heeft de flora en fauna een totaal van 523 elementen in de steekproef en is daarmee een van de grootste onderdelen in de verwijzingen naar het Twentse landschap. De twee basiselementen die hier het meest genoemd worden zijn 'bos' en 'eik'. Dit komt goed overeen met de landschapsbeschrijving waarin staat dat de streek altijd veel bossen heeft gehad waarin voornamelijk eiken stonden. Ondanks dat veel bos na verloop van tijd grootschalig ontgonnen is, ligt de streek in het oosten van Nederland waar relatief veel bos te vinden is.

Van deze plant en dier elementen maken de verwijzingen naar de landbouw bijna 40% uit terwijl wel 70% van de oppervlakte in de streek gebruikt wordt voor de landbouw. De basiselementen van de landbouw gerelateerde plant- en diersoorten die het meest voorkomen, zijn in volgorde van aflopende hoeveelheid: rogge, maïs, paard, koren, koe, schaap, gras en aardappel. Gezien de "eeuwige roggebouw" waar de streek mee te maken heeft gehad zoals ook in de landschapsbeschrijving staat, is het niet toevallig dat rogge van de in de literaire kunsten benoemde gewassen de meest voorkomende basisvorm is. Ook de maïs die tegenwoordig veel in de streek verbouwd wordt, is veel terug te vinden. Wel valt het op dat het element 'maïs' vooral voorkomt in een klein aantal, relatief recente cases waarin het woord vaker genoemd wordt. De veehouderij is in het rijtje met de meest voorkomende basisvormen vertegenwoordigd door de elementen 'paard', 'koe' en 'schaap', maar ook de elementen 'gras' en 'maïs' zijn hier nauw mee verbonden vanwege de weilanden en de verwerking in veevoer. Hoewel de paardensport in het heden veel bedreven wordt in de streek, lijken de paard-elementen in de steekproef vooral te verwijzen naar werkpaarden die gebruikt werden in de landbouw.

Het eerste onderwerp dat in de landschapsbeschrijving onder het cultuurlandschap aan bod komt, zijn de es- en kampontginningen. Na het element 'bos' is 'es' de meest voorkomende basisvorm onder het landschapsaspect terwijl er slechts twee variaties op het woord 'kamp' in de steekproef te vinden zijn. Dit is een opvallend gegeven aangezien afbeelding 3.4 laat zien dat kampen en essen in ongeveer dezelfde mate in het Twentse landschap voorkomen. Omdat beide soorten ontginningen een grote zichtbare invloed op het landschap hebben gehad, zou dit verschil in verwijzingen mogelijk verklaard kunnen worden doordat de woorden 'es' en 'kamp' door velen door elkaar gebruikt worden.

Naast deze twee basisvormen zijn ook enkele andere elementen in verband te brengen met deze ontginningen. Voorbeelden hiervan zijn de elementen die verwijzen naar houtwallen, het coulisselandschap en de plaggen die gebruikt werden op de kampen en essen te bemesten. Daarnaast kunnen de plantsoorten uit de steekproef die tevens in de landschapsbeschrijving genoemd worden als vaak voorkomende soorten in de houtwallen, zoals eiken, hazelaars, braamstruiken en meidoorn heggen, geassocieerd worden met de es- en kampontginningen. Hoewel

deze soorten wel in enkele cases voorkomen, is het erg lastig om uit de context te halen of deze elementen daadwerkelijk door de schrijver bedoeld worden als onderdelen van houtwallen.

De bestuurseenheden die in de landschapsbeschrijving genoemd worden, komen zoals te zien in de bijlagen (bijlage 4; tabel 4E) op verschillende manieren in de cases terug als onderdeel van het traditieaspect. Hierbij zijn variaties op 'buurtschap' en 'marke' de meest voorkomende basisvormen in dit aspect. Hoewel de streek naast deze indelingen ook te maken heeft en heeft gehad met andere bestuurseenheden als kerspelen, richterambten en gemeenten, zijn geen van deze terug te vinden in de steekproef.

Een onderwerp van het huidige landschapsgebruik dat nog niet in deze vergelijking aan bod is gekomen, zijn de steden. De Twentse steden worden op verschillende manieren afgebeeld in de cases. Hier is een tweedeling op te merken in de drukke, groeiende textielsteden versus kleine, ouderwetse "stadjes" in de meer rurale gebieden. In de tabel in de bijlagen (bijlage 4; tabel 4C) zijn naast de verwijzingen onder het onderwerp 'steden' in het bouwwerkaspect ook stedelijke gebouwen te vinden onder veel andere onderwerpen. Tot het onderwerp 'industrie' waarvan bijna alle bouwwerken zich in stedelijk gebied bevinden, behoren meer elementen dan in het onderwerp 'steden' zelf. Hiermee wordt duidelijk dat de industrie een groot deel uitmaakt van urbane gebieden.

Hoewel in de steekproef de dorpen in de streek worden benoemd, wordt er bijna niet dieper ingegaan op de specifieke vormen van de nederzettingen zoals in de landschapsbeschrijving in dit onderzoek. Onder het onderwerp 'ruimte' in het landschapsaspect zijn enkele verwijzingen te vinden die aangeven dat de hoeven verspreid in het landschap liggen, worden de dorpen over het algemeen slechts gekarakteriseerd als kleine, boerendorpen of kerkdorpen die onderdeel uitmaken van het Twentse platteland.

De waterwegen in Twente zijn in dit onderzoek te vinden in het landschapsaspect onder het onderwerp 'water' dat een redelijk groot aantal elementen bevat. De Dinkel en de Regge zijn hierbij vaker benoemd dan andere waterwegen, vanwege het feit dat deze rivieren als natuurlijke grenzen van de streek worden gezien. Daarnaast komen vooral kleine, slingerende beekjes in de steekproef voor terwijl de kanalen die belangrijk zijn geweest voor de textielindustrie en handel met andere gebieden in totaal slechts twee keer benoemd worden.

Tot slot de folklore in de streek. Samen met de bestuurseenheden, zijn de folkloristische elementen uit het onderzoek te vinden onder het traditieaspect. Vanwege het bestaan van vele kleine gewoonten en tradities is in de landschapsbeschrijving vooral iets meer aandacht besteed aan een kleiner aantal grotere en meer bekende tradities. Van de behandelde folklore, is de 'midwinterhoorn' het enige basiselement dat meer dan tien keer in de steekproef voorkomt. Daarnaast komt de jacht in Twente in meerdere cases voor. Andere regelmatig terugkerende elementen behorende tot de meer algemene folklore van de streek zijn het klootschieten, dauwtrappen, de knipmutsen, krentenwegge en de 'Witte Wieven'.

Ook het geloof is in dit onderzoek onder het traditieaspect geschaard. Terwijl in de landschapsbeschrijving het Christendom in het algemeen genoemd wordt, komen in de steekproef vooral verwijzingen naar het Katholicisme voor. Ook begrippen uit het oudere, Saksische geloof komen in een aantal cases terug.

Een kenmerk uit het oosten van Nederland dat tevens niet beschreven is in het derde hoofdstuk, is het feit dat de bewoners van een boerderij zich noemden naar de boerderij in plaats van dat de boerderij werd genoemd naar familienaam van de bewoners. Dit gebruik is in een aantal cases terug te vinden.

4.2. Interviews

Naast de analyse van de verschillende kunstvormen, zijn er in dit onderzoek twee, iets meer diepgaande analyses toegevoegd. Hiervoor zijn de schrijver van het boek ‘Het Ros van Twente’ en de schrijver van het nummer ‘Lente in Twente’ geïnterviewd. Door deze auteurs te vragen naar hun kijk op de Twentse identiteit en de verwerking hiervan in hun teksten, is onder andere gekeken welke invloeden of ervaringen een rol hebben gespeeld in de keuze van de toevoeging van bepaalde elementen in hun werk over Twente.

Het eerste interview betreft een telefonisch gesprek met de schrijver van de misdaadroman ‘Het Ros van Twente’, Claus Brockhaus. In deze roman wordt een verhaal verteld waarin steeds meer achterhaald wordt over het verleden van een pas overleden textielbaron, maar waarin ook nagedacht wordt over de toekomst van de streek. In onderstaande tabel (tabel 4.9) zijn alle Twentse elementen die in de roman terug te vinden zijn schematisch weergegeven.

Tabel 4.9 Alle Twentse elementen uit de roman ‘Het Ros van Twente’ per voorkomend identiteitsaspect

Bron ID	V-M
Associaties	landelijke rust
Arbeid	textielgeschiedenis, spinnerij, wever, textiel (2), keuterboeren, textielarbeiders, industrie, hout, boer
Bouwwerken	overvolle arbeiderswijken, textielstad, (fabrieks)schoorstenen (2), stoomblekerij, villawijk, ketelhuis, pakhuis, vliegveld van Twente, enorme villa’s en landhuizen, gerestaureerde molens, Havezate
Naamgeving	Twente (10)
Landschap	glooiende landschap, bos (2), enorme landgoederen, beek, es (2), veengrond, schrale grond, veenlandschap, smalle weggetjes, kerkdorp, schapenwei, weiland, smalle beken
Inwoners	textielbaronnen, Tukker, provinciale katoenboertjes, gastvrij, fabrikanten
Tradities	logo van het Twentse ros, katholieke (scholen) (2), Poaskearls, vlöggeln, paasvuur, jacht
Kleuren	grauwe (textielstad)

Zoals uit de tabel af te lezen is, zijn de meeste verwijzingen te vinden onder de aspecten ‘bouwwerken’ en ‘landschap’. Opvallend is dat, ondanks de omvang van het landschapsaspect in het werk, de auteur in dezen het Twentse landschap eigenlijk niet erg van belang vindt in het beschrijven van de streek. Zelf verwoordt de auteur dit aan de hand van de volgende uitspraak:

“...ik beschrijf het landschap wel, maar gewoon altijd in functie van het verhaal. Dus het is nooit zo dat ik het landschap [...] ik ga het niet ophemelen of zo. Dat moet je ook nooit doen. [...] Ik zeg bijvoorbeeld dat Twente gewoon ligt op de... op de grens naar Duitsland.”

De schrijver heeft zelf niet echt een bijzondere band met het landschap en beschrijft het dus louter als achtergrondinformatie voor het verhaal. Naast de identiteitsaspecten is het regelmatig terugkerende onderwerp in de roman de voormalige textielindustrie van de streek. Deze verwijzingen naar de textielindustrie zijn vooral terug te vinden onder de aspecten ‘bouwwerken’, ‘arbeid’ en ‘inwoners’.

Uit het interview is naar voren gekomen dat de auteur door middel van een aantal misdaadromans heeft geprobeerd om de Twentse cultuur en de streek als geheel te promoten en de Twentenaren te karakteriseren. Voor de auteur is de Twentse identiteit geen bron van inspiratie geweest, simpelweg doordat dé Twentse identiteit volgens de schrijver niet bestaat. De onderlinge lokale verschillen zijn hiervoor te groot. Ondanks de afwezigheid van deze algemene Twentse identiteit zijn er wel enkele

op zichzelf staande, typische Twentse thema's die in zijn thrillers behandeld worden die gebruikt kunnen worden om een beeld te schetsen van de streek. De verschillende Twentse thema's die in zijn werken aan het licht komen zijn bijvoorbeeld voetbal, de Universiteit Twente en kunstenschool Artez en de armoede in de streek na het verdwijnen van de textielindustrie. In 'Het Ros van Twente' komt de voormalige textielindustrie zelf aan bod. Voor de auteur is dit een interessant onderwerp om over te schrijven, omdat de textiel een belangrijk deel uit maakt van de geschiedenis van de streek en van zijn eigen familiegeschiedenis.

Het tweede interview betreft een gesprek met de schrijver van het nummer 'Lente in Twente', Bert Hermelink. Hij was de toetsenist van de band Toontje Lager, de uitvoerende artiest van het nummer. In onderstaand voorbeeld is een fragment van de tekst van het nummer te zien (voorbeeld 7).

Als ik naar mijn ouders rij
 Het voorjaar in m'n bol
 Na zo'n maand of zes
 Ik voel me dan altijd zo blij
 Ik moet weer aan de hol
 Op mijn oud adres

Zie ik weer mijn vaderland
 Dan springt mijn hartje open want
 De koeien zijn zo fris
 De mensen zijn zo tolerant
 Ik voel dan weer die oude band
 Ik weet weer wat ik mis

Lente in Twente, lente in Twente
 Als ik weer zo'n Tukker zie
 Vol met bier en sympathie
 Lente in Twente, lente in Twente
 Het leven is zo slecht nog niet

Voorbeeld 7 Lente in Twente – Toontje Lager

In het voorbeeld is de tekst van het couplet cursief weergegeven. Omdat in het couplet de eerste regel herhaald wordt, worden de elementen in de herhaling niet meegeteld voor het totaal aantal elementen. Aangezien het couplet verderop in het nummer vaker voorkomt, worden ook de andere genoemde elementen in dit gedeelte later niet opnieuw meegeteld. Deze herhalingen zijn dan ook niet terug te vinden in de onderstaande tabel met het totaal aantal verwijzingen dat in het lied voorkomt (tabel 4.10).

Wat opvalt aan de tabel is dat de aspecten die over het algemeen het meest voorkomen in de steekproef zoals de aspecten 'landschap' en 'plant- en diersoorten' in dit werk juist wat minder vaak worden benoemd. In deze case zijn de beschrijvingen van de inwoners en de naamgeving vaak voorkomende aspecten. Uit de analyses in dit hoofdstuk is gebleken dat de naamgeving in de categorie liederen een veelvoorkomend aspect is. Wat dat betreft wijkt deze case hier niet van af.

Tabel 4.10 Alle Twentse elementen uit het lied 'Lente in Twente' per voorkomend identiteitsaspect

Bron ID	L-E
Bouwwerken	hutjes
Naamgeving	mijn vaderland, Twente (4)
Landschap	bomen, hei, wei
Plant- en diersoorten	koeien
Inwoners	tolerant, Tukker, vol met bier en sympathie, gezellig tot en met

Voor de auteur is dit het enige nummer dat hij geschreven heeft over de streek waar hij oorspronkelijk vandaan komt. Hoewel het vaak wordt opgevat als een positief nummer, is het lied eigenlijk niet serieus bedoeld en is het geschreven als een soort reactie op het carnavalsnummer 'Brabantse nachten zijn lang'. Door de streek in 'Lente in Twente' op een ophemelende manier te beschrijven is beoogd kritiek te leveren op chauvinistische liederen. Ondanks dat de toon tegenover

Twente in dit nummer volledig positief is, is dit namelijk zeker niet altijd de manier waarop de auteur de streek voor zich ziet. Hoewel de schrijver in zekere zin een beeld heeft van een algemene identiteit van Twente, is de identiteit zoals deze door hem beschreven werd in het interview niet zozeer terug te vinden in het lied. Het wel of niet verwerken van typisch Twentse kenmerken in deze case hangt af van de opbouw van liederen, het feit dat het vaak de bedoeling is dat een nummer prettig klinkt en de manier van schrijven die per auteur kan verschillen.

Enkele typische kenmerken van Twente en de Twentenaren die de auteur zelf ervaren heeft, zijn wel in het nummer verwerkt. Bijvoorbeeld het woord 'bier' in de zin 'Als ik weer zo'n Tukker zie, vol met bier en sympathie' mocht in het nummer niet ontbreken vanwege de (te) vele gelegenheden waarbij in de beleving van de auteur in de streek alcohol wordt genuttigd. Hierbij is het van belang om te onthouden dat met deze en enkele andere thema's niet geprobeerd is een compleet beeld van de streek te vormen. Ook is vanwege de chauvinistische draai aan het nummer bij sommige aspecten erg overdreven. Zo vindt de schrijver, ondanks de aanwezigheid van de zin 'de mensen zijn zo tolerant' in het nummer, de Twentenaren niet per se meer tolerant dan andere landgenoten. De auteur benoemt in het interview dat hij van kleins af aan al een sterke band heeft met het Twentse landschap doordat hij als kind veel tijd heeft doorgebracht in de natuur van de streek. Met betrekking tot het landschapsaspect benoemt de auteur daarnaast de afwisseling in het landschap die er te vinden is als een typisch kenmerk. Enkele elementen die hij hierbij noemt zijn 'heggetjes, boompjes en spannende zandpaadjes'.

Wanneer de achtergronden en opvattingen over Twente van de participanten in dit onderzoek met elkaar vergeleken worden, zijn er een aantal dingen die opvallen. Beide auteurs zijn in Twente opgegroeid terwijl één of beide van hun ouders uit het westen kwamen. Tegenwoordig wonen ook beiden niet meer in de streek zelf. Dit in combinatie met de niet heel sterke band die ze hebben met de streek maakt dat beiden zich tegenwoordig niet echt tot op zekere hoogte nog Twentenaar voelen. Toch hebben beiden nog een werk over Twente geschreven. Zoals een van de participanten verwoordde, heeft dit waarschijnlijk te maken met het feit dat mensen graag schrijven over de plek waar hun roots liggen, omdat het voor veel mensen de plek is die ze het best kennen.

De twee werken van de participanten die in de steekproef opgenomen zijn, bevatten verschillende thema's. Waar de een veel meer gebonden is aan een liedstructuur en hierdoor een bepaalde manier van schrijven hanteert, is de ander veel vrijer in het schrijven over verschillende Twentse elementen en staat hierdoor ook open voor het verwerken van specifieke thema's wanneer hier vraag naar is bij diverse partijen. Daarnaast hebben de auteurs verschillende doelen voor ogen gehad bij het schrijven van hun werken. Het nummer 'Lente in Twente' is vooral geschreven als reactie op een ander nummer met een ondertoon van kritiek tegenover chauvinistische liederen terwijl bij het schrijven van 'Het Ros van Twente' meerdere doelen beoogd werden. De doelen die hier genoemd werden waren het overbrengen van de Twentse geschiedenis, het karakteriseren van de Twentenaren en daarnaast het promoten van verschillende onderdelen van de streek.

Beide auteurs hebben niet gelet op de algemene identiteit van Twente tijdens het schrijven van hun werken. Waar dit bij de ene auteur ligt aan het feit dat één algemene Twentse identiteit ontbreekt, is het voor de ander praktisch erg lastig vanwege de beperkte lengte van de betreffende kunstvorm. In plaats daarvan zijn enkele typische thema's en eigen ervaringen belangrijk geweest. Uit het gesprek van de auteur van het lied is tevens gebleken dat zijn persoonlijke beeldvorming van de identiteit van de streek zeer weinig tot zelfs geen enkele invloed heeft ondervonden van het in aanraking komen met verschillende literaire of beeldende kunsten.

5. Conclusie

In dit onderzoek is aandacht besteed aan de identiteitsvorming van de streek Twente in de literaire kunstvormen liederen, gedichten en verhalen. Om hierbij het aandeel van het landschap te onderzoeken is gebruik gemaakt van de volgende onderzoeksvraag: *Op welke wijze wordt het Twentse landschap gerepresenteerd in verschillende literaire kunstvormen en hoe verhoudt dit zich tot andere Twentse aspecten in de identiteitsvorming van de landstreek?*

De algemene analyses die uitgevoerd zijn in dit onderzoek hebben een aantal dingen uitgewezen. Het belangrijkste is hierbij het verschil in de kunstcategorieën. Hierbij kunnen vooral de liederen en gedichten tegenover de verhalen geplaatst worden. De drie kunstcategorieën zijn lastig met elkaar te vergelijken vanwege de verschillen in opbouw. De grotere lengte en de veel vrijere vorm van de verhalen maakt dat het grootste aantal elementen en de meest gevarieerde verwijzingen wat betreft de verschillende identiteitsaspecten zich in deze categorie bevinden.

Daarnaast is de connotatie in de categorie verhalen veel minder positief dan in de andere twee categorieën. Hoewel positieve beschrijven wel degelijk voorkomen in de verhalen, komt hier vaker een combinatie voor met neutrale en negatieve beschrijvingen, ofwel realistische beschrijvingen. Gezien het feit dat in deze categorie het minste geschreven is in het Twentse dialect, komt deze bevinding niet overeen met de uitspraak van Nijland waarin hij opmerkt dat werken in de streektaal vaak een realistischer beeld schetsen van het platteland terwijl in Nederlands geschreven teksten veel gegeneraliseerd en geromantiseerd wordt.¹⁰³

Naast de algemene analyses is om de hoofdvraag eenvoudiger te kunnen onderzoeken een opdeling gemaakt in drie deelvragen. De eerste deelvraag, 'Welke landschappelijke elementen zijn de hoofdbestanddelen van het Twentse landschap?', is beantwoord in het derde hoofdstuk waarbij verschillende aspecten van het landschap en Twentse cultuur zijn onderzocht en beschreven. Om de tweede deelvraag, 'Op welke manieren wordt het Twentse landschap verbeeld in verschillende literaire kunstvormen?', te beantwoorden is een samenvattende tabel gemaakt van alle voorkomende elementen per onderwerp binnen het landschapsaspect (bijlage 4). Aan de hand hiervan is het mogelijk de essentie van het Twentse landschap zoals deze verbeeld wordt in de literaire kunsten in enkele zinnen samen te vatten:

De streek is gesitueerd op arme zand- en veengronden waarbij de landbouw een erg belangrijk deel uitmaakt van het zichtbare landschap. De landbouw in de streek komt vooral voor in de vorm van rogge- en maïsbouw en veeteelt met paarden, koeien en schapen. De essen zijn een van de meest aanwezige landschapskenmerken, maar ook bossen met veelal eiken zijn een belangrijk onderdeel. Naast de opgehoogde akkers zorgen de stuwwallen die in de streek voorkomen voor het glooiende landschap. In tegenstelling tot het platteland waarin enkele verspreide hoeven zich bevinden in een "ruimtelijk" landschap is in de streek ook een stedelijk landschap te vinden dat veel invloed heeft gehad van de textielindustrie.

Hoewel de bovenstaande beschrijving Twente wel enigszins typeert aan de hand van verschillende landschapsbeschrijvende aspecten is het van belang om te herhalen dat deze beschrijving niet gezien kan worden als dé Twentse identiteit, maar als een representatie van de streekidentiteit benaderd vanuit de literaire kunstgemeenschap.

Voor de derde deelvraag, 'In welke mate is het Twentse landschap in de kunst vertegenwoordigd in verhouding tot andere Twentse elementen?', kan met behulp van het analyse onderdeel 'belichting van aspecten' en tabel 3A in de bijlagen een duidelijk antwoord gegeven worden. Ten eerste maakt

¹⁰³ Nijland 2010, 25-26.

gezien de definitie van landschap die in dit onderzoek aangehouden wordt, de helft van de identiteitsaspecten deel uit van de landschapsbeschrijvende aspecten. De analyse onder de 'belichting van aspecten' geeft aan dat in de steekproef vaker gefocust wordt op landschapsbeschrijvende aspecten dan op de overige identiteitsaspecten. Naast de aspecten zijn er drie onderwerpen in het onderzoek terug te vinden die vaak terug komen in de steekproef. Het veruit meest voorkomende onderwerp is het platteland. Hoewel in de kunsten ook aandacht is voor de industrie en hier en daar andere vernieuwingen in de streek, is de mate waarin deze beschreven worden beduidend kleiner dan de beschrijven over het platteland. Hiermee lijkt Twente in zekere zin te maken te hebben met een zogenoemde dikke identiteit met een sterke nadruk op ruraal en traditioneel gebied.¹⁰⁴ Tevens wordt op deze manier het belang van het landschap duidelijk, aangezien dit aspect in grote mate verweven is met het onderwerp platteland. Bovendien is met behulp van tabel 3A in de bijlagen te zien dat de landschapsbeschrijvende aspecten bij elkaar een groter aantal elementen hebben dan de resterende aspecten. Uitgaande van deze analyses kan gezegd worden dat in de steekproef de aspecten waarmee het landschap beschreven kan worden, in grotere mate aanwezig zijn in vergelijking met de andere identiteitsaspecten die in de cases terug te vinden zijn.

Hoewel het landschap blijkbaar een aanzienlijk deel uitmaakt van de Twentse identiteit en het bovenstaande geschetste beeld hier dus redelijk in de buurt komt, is het van belang om te onthouden dat het sociale component hier niet in verwerkt zit. Het beeld geeft de stereotypes weer die zijn ontstaan van het Twentse landschap die als basis dienen voor de regionale identiteit die inwoners en buitenstaanders van de streek vormen. De achtergronden van verschillende mensen kunnen invloed hebben op welke elementen zij wel of juist niet meerekenen in hun idee van de Twentse identiteit.

Om meer aandacht te besteden aan de individuele, unieke draai die mensen aan de Twentse identiteit geven door hun persoonlijke ervaringen, is gebruik gemaakt van interviews met auteurs van twee werken uit de categorieën liederen en verhalen. Hoewel voor een van de auteurs een algemene Twentse identiteit niet bestaat en hij dus geen specifieke kenmerken van de streek heeft genoemd, omdat deze te verschillend zijn per gebied, heeft hij wel een bepaalde kijk op het landschap. Hoewel hij wel een 'heel mooi landschap' vindt, benoemt hij het Twentse landschap slechts een overgang naar Duitsland. Daarnaast vind hij de textielindustrie een typerend onderwerp waardoor er in zijn werk veel verwijzingen naar textielindustrie gerelateerde bouwwerken terug te vinden zijn die in dit onderzoek onderdeel uitmaken van het culturele landschap van Twente. Voor de andere schrijver de kleinschaligheid van het landschap typerend voor Twente. Andere beschrijvingen die hij gebruikt zijn 'heggetjes, boompjes en spannende zandpaadjes'. Deze afwisseling in het landschap is tevens terug te zien in de manier waarop het Twentse landschap vaak beschreven wordt in de steekproef.

Door deze auteurs te ondervragen is het daarnaast mogelijk geweest om te kijken in welke mate hun beeld van de streekidentiteit terug te zien is in hun werken. Wat hier opviel was dat in het lied van de schrijver die het landschap wel op een bepaalde manier getypeerd heeft, dit landschapsbeeld eigenlijk niet in zijn werk terug te vinden is. Enkele Twentse onderwerpen die hij met opzet in het nummer terug heeft laten komen, zijn meer sociaal gerelateerd en berusten op persoonlijke ervaringen.

Daarnaast heeft hun eigen vorming van het beeld dat zij hebben van de streek geen invloed ondervonden van andere literaire kunstwerken. Hierbij zou men misschien kunnen zeggen dat het in

¹⁰⁴ Hospers & Pen 2008, 265; Terlouw 2009, 455.

de literaire kunst vooral gaat om de herkenning van elementen uit een streek in relatie tot de persoonlijke streekidentiteit die op het moment van lezen of horen van de werken al gevormd is.¹⁰⁵

Om de hoofdvraag van dit onderzoek te beantwoorden, kan gezegd worden dat het beeld dat van het Twentse landschap geschetst wordt in literaire kunst bestaat uit de stereotyperende kenmerken van de streek zoals deze eerder in dit hoofdstuk kort zijn samengevat. Uit de interviews is daarnaast gebleken dat het beeld dat de schrijvers zelf van de streek hebben niet beïnvloed is door het beeld dat in andere kunsten van Twente geschetst worden. Dit kan opgemerkt worden uit het feit dat beiden niet echt in noemenswaardige mate (bewust) met verschillende soorten streekkunst te maken hebben gehad. Op deze manier heeft de identiteit van Twente vooral invloed op de manier waarop de streek in de literaire kunsten verbeeld wordt in plaats van dat de verbeelding in de kunstwerken invloed heeft op de identiteitsvorming van de streek. Een voorbeeld uit het onderzoek waarbij het daarentegen wel mogelijk zou kunnen zijn dat er sprake is van een beeld dat in een literair werk gebruikt een deel van de identiteitsvorming heeft beïnvloed is het noemen van de 'Dinkel en Regge' in het Twentse Volkslied. Het betreft hier een relatief oud werken en in later geschreven cases valt op dat de rivieren bijna in vaste combinatie met elkaar voorkomen. Omdat het hier slechts om een klein zinsdeel gaat en aangezien de rivieren Twente op een natuurlijke wijze begrenzen kan deze invloed niet met zekerheid vastgesteld worden.

Omdat tegenwoordig met het oog op verstreking de regio's weer belangrijker worden voor mensen, zou het mogelijk kunnen zijn dat de invloed die de verbeelding van Twente in literaire kunstwerken heeft op de identiteit in het heden verandert.

5.1. Aanbevelingen vervolgonderzoek

Hoewel in het huidige onderzoek geprobeerd is om rekening te houden met het sociale component dat een rol speelt in de identiteitsvorming van een streek, is het om een vollediger beeld te krijgen van de verschillende identiteiten die van een streek kunnen bestaan interessant om onderzoek te doen aan de hand van interviews of enquêtes bij een grotere groep respondenten.

Daarnaast kan het interessant zijn om analyses van identiteitsvorming in verschillende regio's te onderzoeken en met elkaar te vergelijken om te weten te komen of het landschap eenzelfde aandeel heeft in de identiteit van andere streken en of de invloed van streekkunst in andere gebieden hetzelfde is.

¹⁰⁵ Snell 2009, 36.

Referenties

- Abbas, T. & Commandeur, L. (2012). *Modern Naoberschap: Hype of houvast*.
- Assael, H. (1984). *Consumer Behaviour and Marketing Action*. Boston: Kent.
- Barends, S., Baas, H.G., Harde, M.J. de, Renes, J., Rutte, R., Stol, T., Triest, J.C. van, Vries, R.J. de & Woudenberg, F.J. van (2010). *Het Nederlandse landschap: Een historisch-geografische benadering*. Utrecht: Matrijs.
- Boin, H., Groener, A.H. & Jager, P.B. (Red.) (1986). *Het landschap van Twente*. Denekamp: Vereniging Vrienden van Meester Bernink's Museum Natura Docet.
- Bouman, M.T.I.J., Bos, J.A.A. & Beek, R. van (2013). *Van wildernis naar cultuurlandschap: Een reconstructie van de regionale vegetatieontwikkeling van Twente in het Holoceen*. Rapport 3413. Amersfoort: ADC ArcheoProjecten.
- Cornips, L. & Stengs, I.L. (2010). Regionale identiteit: het belang van het lokale voor de beleving van wie we zijn, *Idee: wetenschappelijk tijdschrift D'66*, 31 (5), p. 10-13.
- Council of Europe (2000). *European Landscape Convention*. European Treaty Series - No. 176.
- Dangre, Y. (2019). *De roman trekt naar het platteland*. Geraadpleegd op 07-01-2021 via <https://www.zuiderlucht.eu/de-roman-trekt-naar-het-platteland/>.
- De Regge (z.d.). *De Regge: De rivier*. Geraadpleegd op 28-09-2020 via http://www.de-regge.nl/de_Regge/de_rivier.html.
- Duijvendak, M.G.J. (2008). Ligamenten van de staat? Over regionale identiteit en de taaheid van de provincie, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 123 (3), p. 342-353.
- Egberts, L. (2019). *Chosen Legacies: Heritage in Regional Identity*. Abingdon: Routledge.
- Geluk, M.C. (1993). Het fundament. De diepe ondergrond. In M. Rappol (Red.), *In de bodem van Salland en Twente* (pp. 17-34). Amsterdam: Lingua Terrae.
- Haan, H. de (1996). De betekenis van traditie op het platteland. *Sociologische Gids*, 43 (1), p. 17-29.
- Haartsen, T., Groote, P. & Huigen, P.P.P. (Red.) (2000). *Claiming Rural Identities: Dynamics, Contexts, Policies*. Assen: Van Gorcum.
- Hendriks, F.M. (1960). *De grenzen van Overijssel en van de Overijsselse gemeenten van 1807 (1811)-1842* in: Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 75, 97-136.
- Hetlutterzand.nl (z.d.). *Een echte oer-rivier!* Geraadpleegd op 30-09-2020 via <https://www.hetlutterzand.nl/lutterzand/river-de-dinkel/>.
- Hoggart, K., Buller, H. & Black, R. (1995). *Rural Europe: Identity and Change*. Routledge.
- Hospers, G. & Pen, C. (2008). A View on Creative Cities Beyond the Hype, *Creativity and Innovation Management*, 17 (4), p. 259-270.
- Huigen, P.P.P. (1998). 'Mist, mest en Mak', *Rooilijn*, 98 (6), p. 266-272.

- Huissteden, J. van & Rappol, M. (1993). Het Kwartair IJstijdvak. In M. Rappol (Red.), *In de bodem van Salland en Twente* (pp. 189-213). Amsterdam: Lingua Terrae.
- Jensen, S.Q. (2011). Othering, identity formation and agency, *Qualitative Studies*, 2(2), p. 63-78.
- Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (z.d.). *Midwinterhoorn blazen in Gelderland en Overijssel*. Geraadpleegd op 05-10-2020 via <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/midwinterhoornblazen>.
- Kennispunt Twente (z.d.). *Cijfers & Trends*. Geraadpleegd op 04-01-2021 via <https://www.kennispunttwente.nl/>.
- Koers, A. (2006). *De grote geschiedenis van Twente*. Amsterdam.
- Kotler, P., Haider, D.H. & Rein, I. (1993). *Marketing Places: Attracting, Investment, Industry, and Tourism to Cities, States, and Nations*. New York: The Free Press.
- Lister R. (2004). *Poverty*. Cambridge: Polity Press.
- Oudheidkamer Twente (z.d.). *Twentse Taalbank*. Geraadpleegd op 07-09-2020 via <http://www.oudheidkamertwente.nl/Twentse%20Taalbank>.
- Paasi, A. (1986). The Institutionalization of Regions: A Theoretical Framework for Understanding the Emergence of Regions and the Constitution of Regional Identity, *Fennia*, 164 (1), p. 105-146.
- Paasi, A. (2002). Regional Transformation in the European Notes on Regions, Boundaries and Identity, *Space and Polity*, 6(2), 197-201. DOI: 10.1080/1356257022000003626.
- Paasi, A. (2003). Region and place: regional identity in question, *Process in Human Geography*, 27 (4), p. 475-485.
- Projectgroep Twente (2000). *Gebiedsstudie van de regio Twente: "Kiekn wat 't wödt!"*. Geraadpleegd op 04-01-2021 via <https://www.oocities.org/twentschgenootschap/gebiedsstudietwente.htm>.
- Raagmaa, G. (2002). Regional Identity in Regional Development and Planning, *European Planning Studies*, 10 (1), p. 55-76. DOI: 10.1080/09654310120099263.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (z.d.). *Ontginningstypen*. Geraadpleegd op 06-09-2020 via <https://www.landschapinnederland.nl/ontginningstypen#Kampontginningen%20met%20plaatselijk%20essen>.
- Rooijackers, G. (2018). 'Identiteit moet haar plaats kennen'. In Gemeente Zaanstad, *Het spel met de Zaanse identiteiten*, p. 10-11.
- Simon, C.J.M. (2005). *Ruimte voor identiteit: De productie en reproductie van streekidentiteiten in Nederland*. [Groningen]: [S.n.].
- Simon, C.J.M., Groote, P. & Huigen, P.P.P. (2001). Verstreking of ontstreking?, *Rooilijn*, 2001 (1), p. 16-22.
- Snell, K.D.M. (2009). *The Regional Novel in Britain and Ireland: 1800-1990*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Soja, E. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford: Blackwell.

- Stibbe, A. (2015). *Ecolinguistics: Language, Ecology and the Stories We Live By*. New York: Routledge.
- Stichting Landschapsbeheer Gelderland (2020). *Kampenlandschap*. Geraadpleegd op 06-09-2020 via <https://landschapsbeheergelderland.nl/kampenlandschap/>.
- Stouthamer, E., Cohen, K.M. & Hoek, W.Z. (2015). *De vorming van het land: Geologie en geomorfologie*. Utrecht: Perspectief.
- Strouken, I. (2017). *Pasen*. Geraadpleegd op 08-01-2021 via <https://inekestrouken.nl/tradities/feesten/pasen/>.
- Terlouw, K. (2009). Rescaling Regional Identities: Communicating Thick and Thin Regional Identities, *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 9 (3), p. 452-464.
- Twente Branding (z.d.). *Over de stichting*. Geraadpleegd op 05-01-2021 via <https://www.twente.com/twente-branding>.
- Van der Vliet, G. (1998). *Dialexicon Twents Digitaal*. Enschede: Bits & Books.
- Visit oost (z.d.). *De oorsprong van het paasvuur*. Geraadpleegd op 08-01-2021 via <https://www.visitoost.nl/wat-te-doen/pasen/paasvuur/>.
- Vlaams infocentrum land-en tuinbouw (VILT) (2008). *Plattelandsregio's maken topmerk van streekidentiteit*. Geraadpleegd op 23-06-2020 via https://www.vilt.be/Plattelandsregios_maken_topmerk_van_streekidentiteit.
- Voornveld, H.B. (1990). *Inventarisatie Jongere Bouwkunst 1850-1940: Gebiedsbeschrijving Twente*. Zwolle, Het Oversticht.
- Waterschap Regge en Dinkel (2009). *Waterbeheerplan 2010 – 2015*. Almelo.
- Wonink, H. (1980). *Twente het paradijs der edelen*. 's-Gravenhage: Boekencentrum B.V.
- Wonink, H. (1981). *Het landschap van Twente*. Zwolle: Waanders.
- Zuidam, J.M.A. van (1993). De cultuurlandschappelijke ontwikkeling vanaf de vroegere Middeleeuwen. In M. Rappol (Red.), *In de bodem van Salland en Twente* (pp. 189-213). Amsterdam: Lingua Terrae.
- Zuidam, J.M.A. van (2019). *Oale groond: geschiedenis van het Twentse landschap*. Utrecht: Matrijs.

Afbeeldingen

Omslag: Landgoed Bellinckhof, Almelo; eigen foto

- 1.1 Paasi, A. (1986), 132.
- 2.1 Eigen afbeelding.
- 2.2 Eigen afbeelding.
- 3.1 Eigen afbeelding.
- 3.2 <https://indebuurt.nl/enschede/genieten-van/mysteries/mysterie-opgelost-wat-zijn-dit-voor-huisjes-rondom-enschede~50645/>.
- 3.3 Esri, CGIAR, EsriNL, Rijkswaterstaat, USGS | Land NRW, Kadaster, Esri, HERE, Garmin, FAO, METI/NASA, USGS | Esri Nederland, Wageningen Environmental Research (Alterra).
- 3.4 <https://erfgoedenruimte.nl/kaart-van-het-karakteristieke-landschap>; Rijksdienst voor Cultureel erfgoed.
- 3.5 Zuidam, J. (2019), 39.
- 3.6 Zuidam, J. (2019), 6.
- 3.7 Topotijdreis.nl (1891)
- 3.8 Topotijdreis.nl (1891)
- 4.1 Eigen afbeelding.
- 4.2 Eigen afbeelding.
- 4.3 Eigen afbeelding.
- 4.4 Eigen afbeelding.
- 4.5 Eigen afbeelding.
- 4.6 Eigen afbeelding.
- 4.7 Eigen afbeelding.

Bijlagen

Bijlage 1: Aantal elementen per identiteitsaspect

Aanwezigheid van dialect in de cases wordt in de tabel aangegeven met vinkjes aangezien het vaak grote secties tekst betreft. Wanneer het werk slechts verwijzingen naar het dialect of enkele woorden in het Twents bevat, staat in plaats van een vinkje het aantal verwijzingen of het aantal Twentse woorden weergegeven. Wanneer het werk (deels) in het Twents geschreven is, maar tevens verwijzingen naar het dialect bevat is dit weergegeven met een vinkje met daarnaast het aantal verwijzingen tussen haken.

Tabel 1A Aantal elementen per identiteitsaspect per case in de categorie liederen

Bron ID	Asso-ciaties	Arbeid	Bouw-werk	Naam-geving	Landschap	Plant/dier	Inwoners	Tradities	Kleur	Dialect
L-A	9		3	11	14	2	3	3	2	
L-B	3		1	5	4	4	1	2		✓
L-C	3			4	1		14			✓
L-D	4	1		7						✓
L-E			1	5	3	1	5			
L-F	2			1	1	1				✓(1)
L-G	10			6	8				1	✓
L-H	8		2	14	7		2			✓
L-I	2	3	4	6	7	6	1	2		✓
L-J	1	2	2	8	4	4		2		✓(1)
L-K	4		1	4	3		1			✓(4)
L-L	3			3	3	1			2	
L-M	3			6	5		2	1		
L-N	2		1	6	4				5	
L-O	3			6		1				✓
L-P	1		1	1	5	2			2	✓
L-Q	4		2	5	1	2				✓(1)
L-R	4			9	4	2				✓
L-S					6					✓
L-T	6	11	2	8	1	1	17	3		✓(1)
L-U	1			2			5	1		✓
L-V	2	6		4	5	7			2	✓

Tabel 1B Aantal elementen per identiteitsaspect per case in de categorie gedichten

Bron ID	Asso-ciaties	Arbeid	Bouw-werk	Naam-geving	Landschap	Plant/dier	Inwoners	Tradities	Kleur	Dialect
G-A	3		1	1	8	5			1	✓
G-B	1	3		3	7	13	2	2	2	
G-C			1	1	2	10	5		3	✓
G-D	1		5	2	4	5	1		1	✓(1)
G-E		2	2	1	6	2		1		✓
G-F		4		1	3	10			1	✓

G-G				6	4				✓
G-H	2	4	1	1	4	3		2	
G-I	3	6	2	4	6	9		2	
G-J	2		4	1	4	2	1	2	✓
G-K		1	1	1	1				
G-L		1		1			8		
G-M		1	1	1		1	3		✓
G-N		2	2	1	2	2	2		
G-O	2		4	3	2		1		✓
G-P	2		1	2	3	6	1	2	✓
G-Q	1	6	2	9	6	2	2	4	✓
G-R	4			2	6	2	1	1	✓
G-S	3	2	2	3	1	2	1	2	✓
G-T	3		2	2	5	2	1	3	✓
G-U	3			2	4	1	1	2	4
G-V	1			2	5	7		2	3
G-W	2	1		2	2	3			1

Tabel 1C Aantal elementen per identiteitsaspect per case in de categorie verhalen

Bron ID	Associaties	Arbeid	Bouw-werk	Naam-geving	Landschap	Plant/dier	Inwoners	Tradities	Kleur	Dialect
V-A	1	1	6	5	1					
V-B	1	3	3		8	4	2			
V-C		1	6	1			2	3		
V-D	3	25	13	12	37	60	8	3	5	✓
V-E	1	22	6	5	23	14	6	4	5	2
V-F	1	2	4		10	8		12		
V-G		1	2	2	6	4	1	1	1	
V-H	1			5	2		1	3		✓
V-I		1		2	2					
V-J		2	2	1	1		2	1		✓
V-K		2	1	2	2	3	1	2		
V-L	1	4	7		17	18	1	7		1
V-M	1	10	12	10	16		5	7	1	
V-N	1		7	2	22	23	3	8	2	
V-O	2	1	2	2	5	2		8		✓
V-P		2	7	2	4	12			4	
V-Q	1	2	2		12	6		2	5	1
V-R	4	15	18	1	70	59	4	4	13	2
V-S	2	18	22	2	48	21	1	23	6	✓(1)
V-T		18	12	19	37	30	8	5	1	✓(1)

Bijlage 2: Schematische weergaves van analyses per categorie

Tabel 2A De vier onderdelen van de analyse per case in de categorie liederen

Bron ID	Mate van voorkomen	Variatie van aspecten	Belichting van aspecten/ onderwerpen	Toon van het werk
L-A	Veel	8	Landschap	Positief
L-B	Gemiddeld	8	Naamgeving	Positief/negatief
L-C	Veel	5	Inwoners	Positief
L-D	Gemiddeld	4	Naamgeving	Positief/negatief
L-E	Gemiddeld	5	Naamgeving, inwoners	Positief
L-F	Weinig	5	Associaties	Positief
L-G	Gemiddeld	5	Associaties	Positief
L-H	Veel	6	Naamgeving	Positief
L-I	Veel	9	Landschap, naamgeving, plant- en diersoorten; platteland	Positief
L-J	Veel	8	Naamgeving	Positief
L-K	Gemiddeld	6	Associaties, naamgeving	Positief
L-L	Gemiddeld	5	Associaties, naamgeving, landschap	Positief
L-M	Veel	5	Naamgeving, landschap	Positief
L-N	Weinig	5	Naamgeving	Positief
L-O	Gemiddeld	4	Naamgeving	Positief
L-P	Veel	7	Landschap	Positief
L-Q	Gemiddeld	6	Naamgeving	Positief
L-R	Gemiddeld	5	Naamgeving	Positief
L-S	Weinig	2	Landschap	Neutraal
L-T	Gemiddeld	9	Inwoners; platteland	Positief/negatief
L-U	Weinig	5	Inwoners	Positief
L-V	Gemiddeld	7	Plant- en diersoorten, arbeid; platteland	Positief

Tabel 2B De vier onderdelen van de analyse per case in de categorie gedichten

Bron ID	Mate van voorkomen	Variatie van aspecten	Belichting van aspecten/onderwerpen	Toon van het werk
G-A	Gemiddeld	7	Landschap	Positief
G-B	Gemiddeld	8	Plant- en diersoorten; platteland	Positief
G-C	Weinig	7	Plant- en diersoorten; platteland	Positief
G-D	Weinig	8	Bouwwerken, plant- en diersoorten	Positief
G-E	Gemiddeld	7	Landschap	Positief
G-F	Gemiddeld	6	Plant- en diersoorten; platteland	Negatief/positief
G-G	Gemiddeld	3	Landschap	Positief
G-H	Gemiddeld	7	Arbeid, landschap; platteland	Positief
G-I	Weinig	7	Plant- en diersoorten	Positief
G-J	Gemiddeld	8	Bouwwerken, landschap	Positief
G-K	Weinig	4	Arbeid, bouwwerken, naamgeving, landschap	Neutraal
G-L	Gemiddeld	3	Tradities; geloof	Neutraal
G-M	Gemiddeld	6	Tradities	Neutraal/positief
G-N	Veel	6	Arbeid, bouwwerken, landschap, plant- en diersoorten, inwoners	Positief
G-O	Weinig	6	Bouwwerken	Positief

G-P	Veel	8	Plant- en diersoorten	Positief
G-Q	Gemiddeld	9	Naamgeving	Positief
G-R	Veel	8	Landschap	Positief
G-S	Veel	9	Associaties, naamgeving; platteland	Positief
G-T	Veel	8	Landschap	Positief
G-U	Veel	7	Landschap	Positief
G-V	Gemiddeld	7	Plant- en diersoorten	Positief
G-W	Gemiddeld	7	Plant- en diersoorten	Positief

Tabel 2C De vier onderdelen van de analyse per case in de categorie verhalen

Bron ID	Mate van voorkomen	Variatie van aspecten	Belichting van aspecten/onderwerpen	Toon van het werk
V-A	Weinig	5	Naamgeving, bouwwerken	Neutraal
V-B	Weinig	6	Landschap; platteland, textiel	Neutraal/negatief
V-C	Weinig	5	Bouwwerken; textiel	Neutraal/positief
V-D	Veel	10	Plant- en diersoorten, landschap, arbeid; platteland	Neutraal/positief
V-E	Gemiddeld	10	Landschap, arbeid; platteland, textiel	Neutraal
V-F	Weinig	6	Tradities, landschap	Positief
V-G	Weinig	8	Landschap	Neutraal
V-H	Weinig	6	Naamgeving	Neutraal
V-I	Weinig	3	Naamgeving, landschap, arbeid	Neutraal
V-J	Weinig	7	Arbeid, bouwwerken, inwoners	Neutraal
V-K	Weinig	7	Plant- en diersoorten	Neutraal
V-L	Gemiddeld	8	Plant- en diersoorten, landschap	Neutraal
V-M	Gemiddeld	8	Landschap; textiel	Neutraal
V-N	Gemiddeld	8	Plant- en diersoorten, landschap	Neutraal/positief
V-O	Weinig	8	Tradities	Neutraal/positief
V-P	Weinig	6	Plant- en diersoorten	Neutraal
V-Q	Gemiddeld	8	Landschap	Positief
V-R	Veel	10	Landschap; platteland	Positief/negatief
V-S	Veel	10	Landschap; platteland	Positief
V-T	Veel	9	Landschap; textiel, platteland	Positief/negatief

Bijlage 3: Aantal elementen in gehele steekproef

Tabel 3A Overzicht van het totaal aantal elementen in de gehele steekproef per kunstcategorie *

Aspect	Asso- ciaties	Arbeid	Bouw- werk	Naam- geving	Landschap	Plant/ dier	Inwoners	Tradities	Kleur
Elementen in liederen	75	23	20	121	86	34	51	14	14
Elementen in gedichten	33	33	31	46	87	91	19	23	26
Elementen in verhalen	20	130	132	73	323	264	45	93	43
Totaal aantal elementen	128	186	183	240	496	389	115	130	83

Tabel 3B Hoeveelheid elementen per kunstcategorie in percentages van het totaal aantal verwijzingen per aspect *

Aspect	Asso- ciaties	Arbeid	Bouw- werk	Naam- geving	Landschap	Plant/ dier	Inwoners	Tradities	Kleur
% elementen in liederen	58,6	12,4	10,9	50,4	17,3	8,7	44,3	10,8	16,9
% elementen in gedichten	25,8	17,7	16,9	19,2	17,5	23,4	16,5	17,7	31,3
% elementen in verhalen	15,6	69,9	72,1	30,4	65,1	67,9	39,1	71,5	51,8

*NB: Het aantal cases per in de kunstcategorieën is niet gelijk. Een onderlinge vergelijking tussen de categorieën kan daarom mogelijk een vertekend beeld opleveren.

Bijlage 4: Verbeelding van het landschap in de steekproef

Tabel 4A Alle verschillende voorkomende verwijzingen in het landschapsaspect binnen de steekproef per hoofdgroep

Onderwerp	Verwijzing variaties	Totaal aantal
Bos/ begroeiing	Buske, beume, bloomn, zoovölle mooie holt, bosraand, bos, woud, bosch, kröppelhooft, hooft, bossen, leege hooft, bomen, bossen zonder end, stukken bos, struiken, bosjes, oude bomen, grote bos, bloemen, oude houtopstanden op uwe erven, wallen rondom uwe weiden en bouwlanden, houtwallen, overhangende struiken, dennenbosje vlierbloesseschermen, eeuwenoude bomen, groot/hoog beukenbos, het is hier heel bosrijk, dennenbossen die de heide omzomen, gemengde begroeiing van naaldhout en loofbomen	102
Golvend landschap	Golvnd laandschap, heuvel, heuveltöpp, heuvelig graf, heuvelrug, gepokkel, zachte glooiing, berg, barg, bult, glooiend landschap, dekzandrug, verhoging in het landschap, hoge zandrug, enige esker van het land, stuwwal, heuvelring, dal, hoogten, kleine heuveltjes, licht golvend landschap, glooiinkjes zijn niet steil	34
Grond	Rode aarde, landschap ontgonnen, 't hoge witte zaand, willige grond, 't venne, 't zaand, zuiver zaand, gekleai, vuurstenen, zaand, oale groond, ontgonnen gronden, zanderige streken, veen, vrijgevochten grond, arme grond, grond zo slecht, veengrond, schrale grond, veenlandschap, laaggelegen drassige grond, specifieke overgang tussen zand en veen, cultuurgrond	25
Heide	Heide, heed, hei, heideveld, heiderand, eindeloos golvende heide, heidegebied, uitgestrekt heideveld, grote verlaten hei, heidegrond	45
Landbouw	Beeste, velden, akker, weide, esch, weare, vee, es, weadn, eenzame velden, moat, bouwlaand, wei, golvnde rogge-esn, mooie akkers vol gewas, werkland, oale essen, weiland, kampje, moestuinen, brede grasvlakte, grasveld, bloemenhof, groentetuin, boomgaard, schapenwei, hoge es, weidegrond, vruchtbare akker, hoge bollende akker, uitgestrekte maisvelden, muren van mais, labyrint van mais, golvende essen, buigende essen, uitgestrekte essen, landerijen, garven, veelanden, lager gelegen weilanden, akkerland, maisakker, lange maisvelden	158
Ruimte	Hoeven liggen verstrooid in het rond, ruimte, af en toe een woning, boerderijen die verwaald leken in het niks, het grote niets, oneindige horizont	6
Water	Bekke, kolk, Vechte, Regge, Dinkel, beken, kleine doch mooie rivieren, heldere bekske, bekken, Deenkel kronkelt as ne slang, snelvlietend beekje, Dinkel, slingerende waterweg, riviértje, Buurserbeek, Lolee, ven, beek, Deenkel, smalle beken, stroomkanaal	53
Wegen	Slingerpaedkes, ouwen zandpad duur de buske, lanen, zandwegen, smalle zandweg, landweg, smalle weggetjes, holle esweg, slingerpaden, slingerend weggetje, diepe holle wegen, hobbelige straatjes geplaveid met "keenderköpkes", stille zandweg, rulle zandpaden, rode wegen, kronkelende weggetjes, slingerende asfaltweg tussen de akkers	30
Overig	Eeuw'n oale arven, stuifzand, grachten en een tuin, dorpje klein, plattelaand, klean dorpke, klein boerendorp, enorme landgoederen, kerkdorp, coulisselandschap, Twentse boerendorpen, uw erf, jachtterrein, veenmoerassen, zandverstuiving, mooi erf, bos en weilanden wisselen elkaar af, zwerfkeien, golfbaan, jachtveld, natuur, natuurschoon	33
Totaal		486

Tabel 4B Alle verschillende voorkomende verwijzingen in het arbeidsaspect binnen de steekproef per hoofdgroep

Onderwerp	Verwijzing variaties	Totaal aantal
Landbouw	Boeren, keuterboeren, boer, herders, landbouw, hooischudder, weidedrinkbak, weiden hun vee, boerenbestaan, grond pachten, heideplaggen, erf en landerijen, hooibouw, sikkels, maaïen, sloten omheinen, weiden afgerasterd, hoge essen bemest, geploegd, geëgd, bestrooien met nieuw zaaizaad, sloten graven, tractor, ploegen, eggen, pachtboeren, boern, laandbouw, boerenwerk, grote boeren, keuters, schapenhandel, gemaaid, gedorscht, boerwark, boer'nstaand, wreut in de groond, ploegt, zèèit, kleijt, zeijt, meijt, boerken, röstloos mèèien, ploegschaar, ploegstaart, boerenvolk, spade, dorsen	112
Industrie	Ketoen, weven, wever, spint, weeft, katoen, wèèverstouw, geroas van weafgetouwe, textiel, de textiel, textielindustrie, werkte in de textielfabriek, weefgetouw, starkerye, spinnen, huiswevers, in de weefkamer, huisweverij, stoomspinnerij, slechtlonend handwerk, snelspoel, stoomweverij, textielgeschiedenis, textielarbeiders, textielschool, weverij, spinnerij, wol spinnen, industrie, nijverheid, grootindustrie, drèèibaank, zoolt, gas, öllie, leu in de fabrieken, riek an industrie, den stoom, werknemers van de lokale machinefabrikant, zuivelfabriek, fabrieksarbeiders, smederij, oliemolen en geëindigd als korenmolen, zouttorens	73
Overig	Heideplag, in het veen gewerkt, ontginningen, in 't venne wark te kriegen, spoel en spade beheersen het leven, noeste arbeid, hout, vlak gesleten Bentheimer molenstenen, loonwerkers, veenarbeiders, drooggelegd moeras	12
Totaal		197

Tabel 4C Alle verschillende voorkomende verwijzingen in het bouwwerkaspect binnen de steekproef per hoofdgroep

Onderwerp	Verwijzing variaties	Totaal aantal
Bekende gebouwen	Singrave's möllen, Twikkel, Twickel, Pechelmus, watermölle Singraven, vliegveld van Twente, vliegveld Twente	14
Geloof	Oale karke, kèèrkentoor'n, karkje, kerktoren, kerk, eeuwenoude kerktorens, katholieke kerk van donker baksteen	12
Kastelen/ landhuizen	Kastelen, oole havezaten, kasteel, enorme villa's en landhuizen, Havezate, Havezathe, statige huizen	8
Landbouw	Oale boerenhuze, 'n oald spieker, schöppe en onderschoer, boerderieje, boerderiejen met de schöppes, oudere hoeves, nieuwe hoeves, boerderij, kleine boerderijen, Saksische boerderijen, keutereyen, schaapskooi, boerenplaats, mooie hoeve, oude boerderij, olderwetse boerderieje, oald boerderietje, oude Twentse hoeve, Saksische boerenhoeve, vakwerkboerderijen van een paar honderd jaar oud, oude varkensstal, rietgedekte Saksische nepboerderij, grote boerderij	56
Molens	Möllen, molenrad, oole watermöl, möl, bouwvalligen molen, gerestaureerde molens, molen	15
Onderdelen	Rood pannendak, de torens, oude toren, stompen toren, toren van de grote kerk, rode dak, mooien eenvoudigen vorm en de gevels Uwer Saksische hoeven, oranje pannendak	9
Steden	Steden waar eertijds de welvaart begon, steden, greujende steed'n, stad, de stèden, stadje, "de stad"	14
Industrie	Hogen schosteen, schoorsteenruil, groot febriek, schoorstenen, scho'steenpiep, schosteens, fabrieken, fabriek, textielfabriek, fabriekspijp, overvolle arbeiderswijken, textielstad, fabrieksschoorstenen,	41

	Stoomblekerij, ketelhuis, pakhuis, ruime arbeiderswoningen, arbeiderswoning van rode baksteen met raamkozijnen, fabrieksterreinen, donkerbruingecarbolineumde zouttorens	
Overig	Huze en schuren zoo groot, oak moderne stroaten, huis met kapel, Tweantse put, hutjes op de hei, plein met de toorn, oalde behuizing, stropershutten, hut, kookhuis, huis gedekt met een combinatie van pannen en riet, roodstenen huizen, villawijk, Saksische huizen, markt met oude pomp voor het stadhuis, kale bescheiden pleintje voor het station	17
Totaal		186

Tabel 4D Alle verschillende voorkomende verwijzingen in het plant- en diersoorten aspect binnen de steekproef per hoofdgroep

Onderwerp	Verwijzing variaties	Totaal aantal
Diersoorten	Biejn, kater, hond, kraaien, veug'le, vooglen, vogelkijn, kniën, haas, vöggelvolk, mug, vleeg, bi-j, vöggel, vögels, hazen, vogels, leeuwerik, specht, hoender, kenienen, vossen, reeën, insecten, bijen, fazanten, Vlaamse gaaïen, houtduiven, eenden, vos, zwijnen, kievieten, wilde konijnen, statige zwanen, reekalfje	56
Gewassen	Grös, rogge, ruisend graan, perenbeume, pottelknollen, eerpel, koarnaarn, mais, heuj, stro, haver, koren, rogg', golvnd koorn, roggeland, roggenkeurn, gaarv'n, korenaren, graan, spurrie, aardappels, boekweit, knolgroen, winterrogge, vruchtboemen, zonnebloemen, bieten, bonenstokken, piepers, knollen, gras, gröazig	125
Vegetatie	Wilgen, berken, eeuwenoude eiken, broam, riegen peppel, barken, ekenbeume, lindeboom, eken, veldbloomn, beukn, eiken, leliën en rozen, beuken, wilgenblaren, zwoare ekelbeume, dannen, pöppeln, dikste eek'n beum, eek'n dee hoog nao boa'm wiest, beuk'n, beark'beum, voarnd, vleur, eikenloof, dan, eek, Kroezeboom, dennen, berken, sparren, coniferen, wilde rozen, braamstruiken, geiteblad, den, hooge sparreboom, zware eiken, meidoornhaag, oude den, ijle berken, jeneverbesstruiken, statige oude beuken, kaarsrechte dennen, berkeboom, kastanjeboom, eeuwenoude eiken, meidoornheg, waterlelies, riet, iepen, jeneverbes, beukenbomen, majestueuze eiken, knotwilgen, populieren, plantaan, lissen, sleutelbloemen, haag van populieren, hazelaar, oude lindeboom, dennenhout, rode kastanjes, reusachtige eiken, rodondendrons, heide, hoge heide	117
Vee	Werkpaarden, paarden, koeien, kiesies, zwartbontn, peard, paard, ros, peerd, hanen, bonte koeien, hoonder, vèrkn, ni'jmelkse koo, vuln, schapen, koeijen, biggen, schaapskudde, varkens, kippen, koe, stier	78
Totaal		376

Tabel 4E Alle verschillende voorkomende verwijzingen in het traditie-aspect binnen de steekproef per hoofdgroep

Onderwerp	Verwijzing variaties	Totaal aantal
Activiteiten	Midwinterhoorn blazen, jacht, jachthoorns, mirreweenterhoorn, wienterhoorn bieje'n puttenraand, kersthoorn, hoorn, klootscheeters, vlöggeln, klootscheetn, fijne FC, scheet' um den zulveren klood, carbidschieten, foekepot, klootschietcompetitie, dauwtrappen, klootschieten, Poaskearls, jagers, jagersleavn, grote jachtpartijen	42
Bestuurs-eenheden	Boerschap. Boerschop, boerschoppen, oale buurschap, buurtschap, buurtschop, marke, markegronden, markenbook, markenrigter	28
Geloof	Hij bidt, Donar, Wodan, Christus, God, Hem, katholiek, katholieke scholen, katholieke club, protestant	17
Symbolen	Twentse vlagg', logo van het Twentse ros, geveltekens, gevelteekn	6
Tradities/gebruiken	Poaschvuur, knipmusse, poasveur, boak'n, noaberplicht, boakens, ze noemden zich naar de boerderij waarop ze werkten en leefden, een boer wordt niet bij zijn naam maar bij zijn huisnaam genoemd, wegge, boerderijen hebben van oudsher al een naam, droegen de vrouwen witte mutsen, krentenwegge, carnaval, wit wief, eeuwenoude familietrots, witte wief'n, Twentse klederdracht, oude Saksische namen van Erven en gronden, knipkesmussen, Witte Wiefkes, trouwen binnen de Twentse fabrikantenfamilies	34
Totaal		127

Bijlage 5: Vaak voorkomende woorden in de steekproef

Tabel 5 Basisvormen van elementen in landschapsbeschrijvende aspecten uit verschillende onderwerpen die tien keer of vaker voorkomen

Aspect	Basisvorm elementen	Aantal (verschillende variaties)	Landschapsonderwerp
Landschap			
	Akker/bouwland	25	Landbouw
	Beek	18	Water
	Bomen	22	Bos/begroeiing
	Bos	55	Bos/begroeiing
	Dinkel	15	Water
	Es	51	Landbouw
	Heide	45	Heide
	Heuvel	12	Golvend landschap
	Regge	10	Water
	Veld	16	Landbouw
	Wei	39	Landbouw
	Zandpad	10	Wegen
Arbeid			
	Boer	68	Landbouw
	Textiel	13	Industrie
	Weven	19	Industrie
Bouwwerken			
	Boerderij	38	Landbouw
	Fabriek	21	Industrie
	Kerk	13	Geloof
	Molen	18	Molens
	Oude	15	<i>Verskillende onderwerpen</i>
	Steden	14	Steden
Plant- en diersoorten			
	Aardappel	10	Gewassen
	Beuk	11	Vegetatie
	Eik	39	Vegetatie
	Den	14	Vegetatie
	Gras	11	Gewassen
	Koe	19	Vee
	Koren	21	Gewassen
	Maïs	23	Gewassen
	Paard	22	Vee
	Rogge	26	Gewassen
	Schaap	14	Vee
	Vogel	17	Diersoorten
Tradities			
	Buurtschap	11	Bestuurseenheden
	Jacht	12	Activiteit
	Marke	11	Bestuurseenheden
	Midwinterhoorn	10	Activiteit